МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ – НАУКОВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР ТА ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 621 групи
спеціальність «Історія та археологія»
Фількін Тетяна Семенівна
Керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Герегова С.В.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол №____від _____ 2024 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Добржанський О.В.

Чернівці – 2024

Анотація

Дипломна робота присвячена дослідженню постаті науковця Володимира Вернадського як організатора та першого президента Української академії наук. У роботі проаналізовано основні етапи життєвого шляху Володимира Вернадського, простежено вплив родинного й освітнього середовища на формування його світогляду, становлення наукових інтересів та громадсько-політичної активності. Визначено організаторську діяльність ученого, зокрема, щодо створення українських інституцій вищої освіти та науки у період Української національної революції; проаналізовано роль Володимира Вернадського у заснуванні Української академії наук та його діяльність на посаді її першого президента; визначено основні здобутки й прорахунки у розбудові структури Академії, діяльність якої напряму залежала від відносин із владою на українських землях у конкретний відрізок часу.

Ключові слова: *Володимир Вернадський, наука, Українська академія наук, президент, організатор.*

Annotation

The diploma work is devoted to the study of the figure of the scientist Volodymyr Vernadskyi as the organizer and first president of the Ukrainian Academy of Sciences. The work analyzes the main stages of Volodymyr Vernadskyi's life path, traces the influence of the family and educational environment on the formation of his worldview, the formation of scientific interests and public and political activity. The organizational activity of the scientist is determined, in particular, regarding the creation of Ukrainian institutions of higher education and science during the Ukrainian National Revolution; the role of Volodymyr Vernadskyi in the founding of the Ukrainian Academy of Sciences and his activities as its first president is analyzed; the main achievements and miscalculations in the development of the structure of the Academy, the activities of which directly depended on relations with the authorities on the Ukrainian lands in a specific period of time, are determined.

Keywords: *Volodymyr Vernadskyi, science, Ukrainian Academy of Sciences, president, organizer.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Фількін Т.С.

ЗМІСТ

Вступ **3**

Розділ І. Основні етапи життєвого шляху та становлення світогляду **13**

1.1. Вплив родинного середовища **13**

1.2. Університетське навчання і контакти з інтелектуальною Європою **17**

1.3. Перші кроки наукової та громадсько-політичної активності **25**

Розділ ІІ. Організаторська діяльність у період Української національної революції **36**

2.1. Участь у створенні українських інституцій вищої освіти і науки **36**

2.2. Внесок В.І. Вернадського у заснування Української академії наук **50**

Розділ ІІІ. Діяльність на посаді президента УАН: здобутки і проблеми **62**

3.1. Розбудова структури академії (кінець 1918 р. – початок 1919 р.) **62**

3.2. Керівництво академією наук в умовах «диктатури пролетаріату» **68**

3.3. Боротьба за збереження УАН під час білогвардійського правління **84**

Висновки **98**

Список джерел та літератури **102**

Додатки **112**

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Загальновідомо, що людство не йде до істини як безформний натовп. Для розвитку суспільства необхідною умовою є спрямовуюча діяльність проводирів, тобто тих, хто може взяти на себе відповідальність і підтвердити цю місію неабияким талантом, що помножений на колосальну працездатність. Саме такою людиною був і Володимир Іванович Вернадський – видатний український науковець, мислитель і громадський діяч, який володів неабиякими організаторськими здібностями.

Створення системи вищих шкіл на українських землях і Сільськогосподарського наукового комітету, організація Таврійського університету, а також розвиток нових галузей науки та згуртування мислячої української еліти для відродження і поступу української нації – цю величну яскраву сторінку нашої новітньої історії розпочав писати Володимир Вернадський.

При цьому, якби він залишив людству лише вчення про ноосферу, то й цього було б достатньо для його гідного пошанування, і навіть занесення його імені у золоту скарбницю вдячної пам’яті людства. Адже поєднавши природознавство й історію, котру творять люди, Вернадський у своїх наукових дослідженнях стверджував, що перехід біосфери у ноосферу – не є локальним епізодом у існуванні Всесвіту, натомість є цілком закономірним і невідворотним природничо-історичним етапом розвитку матерії.

Проте, у його біографії є один надважливий епізод, пов’язаний із заснуванням і розбудовою Української академії наук – установи, яка за понад століття своєї діяльності, стала найбільшим центром наукових досліджень в Україні. Одним із ключових складників відбудови та успішного відновлення нашої держави від руйнувань, спричинених жахливою агресією рф проти

України, є науковий потенціал академічного середовища, зосереджений, значною мірою, саме у стінах Національної академії наук – спадкоємиці УАН Володимира Івановича Вернадського. Те, що заснування цієї важливої наукової інституції та початки функціонування, за прямої участі вченого, теж частково відбувалися в умовах воєнних дій, підсилює важливість тематики нашого дослідження.

Варто зазначити, що Володимир Іванович Вернадський – виходець із української землі – став представником української науки світового масштабу. Ім'я Вернадського та його колосальна наукова спадщина посідають чільне місце в безмежній скарбниці світової культури. Разом з тим, московські пропагандисти намагаються його подати, у першу чергу, як «замечательного русского ученого», «русского ученого-энциклопедиста». Відтак, справедливо оцінюючи внесок Вернадського у розвиток наукових знань в інших державах, ми маємо повне право пишатися тим, що всесвітньо відомий науковець увійшов до списку представників потужної української інтелігенції, які творили історію та культуру України.

Незважаючи на те, що про Вернадського як науковця, дослідника, написана низка монографій та розвідок, опубліковано вибрані наукові праці вченого, побачила світ частина його епістолярної спадщини, все ж недостатньо у науковій літературі висвітлено його зв'язки з Україною та діяльність на користь землі, яку він вважав рідною із-за свого генетичного коріння та українських традицій, які побутували в родині.

Враховуючи той факт, що в останні роки опублікований значний документальний матеріал з історії науки, зокрема й наукової, суспільної, організаторської діяльності Володимира Вернадського, то цілком зрозуміло, що його діяльність загалом потребує нового прочитання, вивчення і наукового аналізу. Є необхідність зробити спробу комплексного дослідження, присвяченого організатору та першому президенту Української академії наук на рівні дипломної роботи. Водночас, це дасть змогу

популяризувати його здобутки й сприятиме розвінчанню деяких міфів ворожої пропаганди.

Об'єкт дослідження – розвиток науки та наукових інституцій в Україні у першій чверті ХХ ст.

Предмет дослідження – основні віхи життєвого шляху науковця Володимира Івановича Вернадського, його світогляд, внесок у розбудову української науки і вищої освіти, зокрема, як засновника та першого президента Української академії наук.

Метою дослідження є комплексне дослідження наукової та організаторської діяльності ученого зі світовим ім'ям Володимира Івановича Вернадського та його внеску у справу заснування та розбудови Української академії наук.

Для реалізації цієї мети поставлені такі **завдання**:

- охарактеризувати життєвий шлях та становлення наукового світогляду В.І. Вернадського;

- проаналізувати діяльність ученого щодо створення українських інституцій вищої освіти та науки у період Української національної революції;

- визначити роль Володимира Вернадського у заснуванні Української академії наук;

- проаналізувати діяльність науковця на посаді президента Української академії наук, визначивши його внесок у розбудову національної академічної науки.

Хронологічні рамки роботи, враховуючи персоналістичний характер дослідження, визначаються роками життя видатного вченого Володимира Вернадського (1863-1945). Проте основний акцент авторка свідомо зробила на періоді найбільш активної організаційної діяльності науковця щодо створення українських інституцій вищої освіти та науки у період Української національної революції 1917-1921 рр., насамперед, Української академії наук та його роботи на посаді першого президента Академії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України, де проявились найбільш яскраві епізоди наукового життя й діяльності Володимира Івановича як організатора української академічної науки у період Української національної революції.

У нашій роботі були використані наступні **методи дослідження**: конкретно-пошуковий (для виявлення, відбору, аналізу, класифікації та узагальнення матеріалів із досліджуваної проблематики), історико-структурний (для визначення основних періодів життя вченого), проблемно-хронологічний (для дослідження діяльності Володимира Вернадського у межах певних історичних періодів).

Історіографія проблеми. У роки життя вченого, з'ясуванню його місця й ролі у науковому чи суспільному поступі приділялося недостатньо уваги. Причому, практично усі відповідні роботи належали науковцям-фахівцям природничої галузі або штатним ідеологам сталінської доби, а не спеціалістам-історикам.

Увага до особистості Володимира Івановича Вернадського дещо зросла в період «відлиги» 1950-х – першій половині 1960-х рр. Однак і праці цього періоду належали переважно природознавцям чи філософам.

Останнє десятиліття XX ст. принесло сплеск інтересу науковців світу до особистості Вернадського і його наукової творчості. Авангард нової хвилі дослідників життя й творчості видатного вченого склали науковці та публіцисти України і рф. Але російських дослідників цікавило передусім місце і роль Володимира Івановича в історії російської науки. Відтак, часто виконуючи певні пропагандистські завдання, вони втрачали об'єктивність при висвітленні його основних життєвих етапів. Тому, ми обмежимося лише характеристикою праць вітчизняних дослідників.

Зважаючи на це, літературу з теми нашого дослідження можна поділити на дві групи – до 1991 р. та після. Хоч у кількісному відношенні такий поділ не є зовсім рівномірний, бо радянські дослідники писали про академіка значно менше, але цей поділ загалом відображає основні тенденції

у ставленні дослідників як до особистості вченого, так і до його науково-організаційної роботи.

Характеризуючи першу групу робіт, зазначимо, що у СРСР інтерес до творчості Вернадського завжди стримувався ідеологічними бар'єрами. І за кілька десятиліть, що минули від смерті вченого, сформувався відпрацьований стереотип, про те, що Вернадський – видатний природознавець, який: «визнав справу Великого Жовтня і, як більшість вітчизняних учених, зробив свій внесок у соціалістичну реконструкцію науки та народного господарства».

Цей же стереотип заважав і відтворенню справжньої біографії Володимира Вернадського, і тому навіть його основоположні праці публікувались впродовж десятиліть.

Натомість ситуація дещо покращилась у роки «перебудови». У 1985 р. після восьмирічної перерви було відновлено діяльність Комісії АН СРСР щодо вивчення наукової спадщини Володимира Вернадського. Велике суспільне значення мало святкування його 125-річного ювілею, до якого вдалося видати серію праць ученого. Та найважливішим заходом цієї комісії стала підготовка до видання повного зібрання праць академіка.

24 вересня 1987 р. за ініціативи академіка К. Ситника було створено Комісію Академії наук України для опрацювання наукової спадщини Вернадського. Її основним завданням стала наукова організація й координація усіх робіт, що пов'язані з творчою спадщиною вченого, з розвитком та популяризацією ідей вченого-мислителя, а також зі збиранням, збереженням чи публікацією його наукових робіт і різноманітної документальної спадщини.

Першим доробком Комісії стала монографія К. Ситника, О. Апанович і С. Стойка «В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине», котра викликала широкий суспільний резонанс. Тоді ж у Віснику АН УРСР було надруковано статтю Г. Доброва і В. Онопрієнка «В.І. Вернадський – організатор науки на Україні» [47, с. 81-92].

Але попри усі намагання істориків цього періоду розширити вивчення діяльності Володимира Івановича Вернадського, мусимо визнати, що все ж залишилося чимало прогалин у біографії науковця, особливо таких, що стосуються його президентства в Українській академії наук.

Як ми вже зазначали, значно активніше над вивченням постаті й творчої спадщини Вернадського дослідники працювали починаючи від 1991 р., що дає нам підстави виокремити другу групу праць про академіка.

Українських істориків хвилювали найбільше два питання: внесок видатного вченого в організацію і зміст української науки та ставлення його до українського питання й особливо до української державності.

Зокрема, одна за одною почали з'являтися праці Л. Дражевської [48, с. 25-36], О. Апанович [26, с. 54-78], І. Гирича [45, с. 122-129], І. Коропецького [53, с. 12-23], В. Брюховецького [32, с. 56-67] та інших істориків.

Дослідниця Е. Лучка-Гай намагалася розібратися, хто із сперечальників більш правий: чи прихильниця «українськості» Володимира Вернадського О. Апанович у своїх роботах «І любов до України єднала нас: До 125-річчя від дня народження В.І. Вернадського» [23, с. 3-6], «Перший президент Української Академії наук» [24, с. 64-73], чи прихильник антиукраїнської малоросійськості Володимира Івановича С. Білокінь [31, с. 57-59].

Але з усього масиву робіт про Володимира Івановича Вернадського, що вийшли друком на початку української незалежності, на нашу думку, найбільший інтерес становлять ті, які характеризують внесок вченого у становлення та розвиток системи освіти й науки на українських землях. Зокрема, це стаття «В.І. Вернадський» [39, с. 26-28], збірник статей «В.І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин» [40].

Очевидно, що найбільший внесок серед українських істориків науки у вивчення і пропаганду життя й діяльності Вернадського зробила О. Апанович [21, 22, 25, 27]. Вона активно розробляла тематику виливу української дійсності на світогляд і творчість видатного наукового й громадсько-

політичного діяча Східної Європи кінця XIX – першої половини XX ст. та його внеску в реорганізацію і розвиток науки в Україні.

З початком XXI ст. пріоритети в українській вернадськології почали змінюватися в напрямі вивчення колосального внеску Володимира Івановича у формування всесвітньої цивілізації принципово нової якості. Суттєві кроки в цьому напрямі зробили Ю. Хорунжий [82, с. 2], Т. Варава і Т. Вересовська [36, с. 351-357], Ф. Вольвач [42, с. 82-89], Ф. Моргун [58, с. 9-11], М. Юрченко [88, с. 3].

Чимало фактів щодо діяльності академіка міститься у статті «Історія заснування Академії: доленосне значення академічної моделі В.І. Вернадського», яка вміщена у фундаментальній праці, присвяченій 90-річчю НАН України [59].

Досить плідно над вивченням діяльності Вернадського в останні десятиріччя працювали О. Онищенко і Л. Дубровіна [61, 62, 63, 64], К. Ситник та В. Шмиговська [75], В. Вергунов [38]. Також, нещодавно у Харківському видавництві «Фоліо» побачили світ короткі науково-популярні нариси Л. Томи «Володимир Вернадський» [78].

В останнє десятиліття набули розвитку дослідження діяльності Володимира Вернадського у регіонах України, з якими пов’язані його життя й наукова творчість, передусім на Полтавщині: «В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія» [67, 68, 84]. Але ці праці, хоча й мають певну наукову цінність, напряму не стосуються Вернадського, як засновника та першого президента Української академії наук.

У 2017 р. побачила світ монографія К. Ситника і Т. Бевз «Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений» [71], у якій проаналізовано ідеї лібералізму, науковий світогляд, «українське питання» в суспільно-політичному дискурсі Володимира Івановича, осмислена роль інтелігенції в його поглядах і працях.

Також слід відзначити, що у 2019 р. у парламентському видавництві була надрукована остання на даний момент ґрунтовна праця присвячена

великому вченому – «Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті» [46]. У цій книзі автор, відомий український історик В. Даниленко, прагне осягнути багатовимірний простір життя і думки геніального вченого-мислителя, видатного сина українського народу. В ній аналізується драматичне, наповнене багатьма небезпеками життя Вернадського, його багатогранна подвижницька діяльність, спрямована на вихід України й усього людства на нові постіндустріальні рубежі розвитку. Неординарна особистість показана на тлі складної і суперечливої доби, в бурхливому політичному плині історичного часу.

Джерельна база дослідження доволі об'ємна й охоплює щоденникові записи, мемуари самого Володимира Івановича Вернадського та його сучасників, причетних до заснування чи діяльності освітніх та науково-дослідницьких інституцій на українських землях у 1917-1921 рр.

Зокрема, щоденники Вернадського публікувалися декілька разів у багатьох томах і книгах. При цьому, для нас найбільший інтерес становлять видання «Дневники. 1917-1921: октябрь 1917 – январь 1920» [2], та «Дневники 1917-1921: январь 1920 – март 1921», які побачили світ мовою оригіналу у Києві відповідно у 1994 та 1997 рр. [3]. У них представлений матеріал, що відображає діяльність ученого у створенні не лише засад національної науки, освіти, а й культури загалом безпосередньо у період Української національної революції. Щоденники Володимира Вернадського представляють складність політичних та культурних процесів в Україні у 1917-1921 рр. і після встановлення радянської влади, а також містять оцінки й спостереження ученого як свідка та учасника тогочасних подій.

Постаті Володимира Івановича приділяє увагу у своїх спогадах гетьман П. Скоропадський, який шанобливо ставився до наукових талантів вченого [15]. І це зрозуміло, тому що саме у добу Гетьманату була власне заснована УАН організаційними стараннями В.І. Вернадського, який і став першим президентом УАН.

При написанні другого розділу роботи нам стали у нагоді ряд документів, вміщених у збірнику «Історія Академії наук України, 1918-1923: Документи і матеріали» [13], що віддзеркалюють тогочасні перипетії щодо створення УАН, формування кадрового потенціалу, певні фінансові проблеми тощо.

Чимало надважливих даних про діяльність Вернадського у контексті заснування й початкового періоду діяльності УАН міститься також у документах, розміщених на електронній сторінці «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини» [1, 12, 14, 18].

Визначною подією у науковому й суспільно-культурному житті України став вихід у світ «Вибраних наукових праць академіка В.І. Вернадського», здійснений Національною академією наук України впродовж 2010-2013 рр. [5, 6, 7, 8, 9].

Продовженням тематики «Володимир Іванович Вернадський і Україна», започаткованої у низці томів серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», стало видання «В.І. Вернадський і Україна: з листування» [10, 11] у 2-х книгах, підготовлену співробітниками Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Представлений у ній новаційний епістолярний матеріал репрезентує листування академіка як з діячами науки та культури, котрі жили і працювали в Україні, так і з іншими вченими, з якими Володимир Іванович контактував в Україні, описуючи у своїх листах українські події або висловлюючи свої думки про них.

Особливий інтерес становить друга книга листування (К-Я) [11], яка побачила світ у 2019 р. Вона удвічі об’ємніша за першу книгу, охоплює більшу кількість кореспондентів, містить приватне листування Вернадського, а також офіційне та родинне. Колосальна робота проведена співробітниками Національної академії наук, зокрема Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та її Інституту державознавства із збору, систематизації, упорядкування новаційного матеріалу, що розкриває нові грані життя та діяльності вченого. Окрім професійної діяльності, родинних стосунків,

ділових і дружніх стосунків з колегами, листи висвітлюють політичні погляди академіка, його ставлення до подій і явищ світового значення. Книга містить ґрунтовний науковий коментар, що відображає широку панораму контактів ученого, дозволяє глибше зрозуміти суспільний та науковий контекст його наукових та соціальних зв'язків.

Сукупність використаної літератури та джерел дає можливість комплексно дослідити наукову та організаторську діяльність ученого зі світовим ім'ям Володимира Івановича Вернадського та його внесок у справу заснування та розбудови Української академії наук.

Практичне значення одержаних результатів полягає в узагальненні автором попередніх досліджень науковців, котрі стосувалися постаті Володимира Івановича Вернадського – одного із небагатьох вчених-універсалів XX ст., мислителя й природознавця багатогранного профілю, визнаного члена низки світових академій наук і різних наукових товариств, який став одним із засновників і першим президентом Української академії наук.

Матеріали дипломної роботи також можуть слугувати основою для подальших досліджень з історії освіти й науки України. А її результати можуть бути використані у навчальному процесі. Зокрема, у закладах вищої освіти при підготовці таких курсів як «Історія України», «Історія освіти і науки в Україні» тощо, а також у шкільній практиці на уроках з історії або ж при розробці відповідних спецкурсів.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дипломного дослідження. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом, включаючи вступ, три розділи, поділені на підрозділи, висновки, список використаних джерел та літератури і додатки.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ

1.1. Вплив родинного середовища

Родовід Вернадських починається ще від часів Речі Посполитої. Сам В.І. Вернадський цікавився своїм генеалогічним деревом, тому за документами відновив родовід своїх пращурів. Як виявилось, один литовський шляхтич Берна, в часи війни козацької України із Польщею перейшов на сторону козаків та боровся з ними проти польських магнатів. Але невдовзі він був страчений поляками. Проте його сини за батьковим прикладом теж стали козаками й навіть старшинували на Запорожжі [46, с. 21].

Коли у 1775 р. Запорозьку Січ було знищено, то прадід В.І. Вернадського, Іван Никифорович Вернацький (літера «д» з'явилася пізніше), втік у Чернігівську губернію. Односельці там обрали його священником.

Знайшовши дванадцять свідків, Іван Никифорович успішно довів, що його пращури посідали старшинські посади, і так йому вдалося потрапити до списків дворянства. Але через пізніший донос, його із цих списків вилучили [78, с. 5]. Також відомо, що Іван Никифорович навчався у Переяславському колегіумі й Києво-Могилянській академії [66].

Отримати все ж дворянство пощастило діду В.І.Вернадського Василю Івановичу Вернацькому, який саме з тих пір писався Вернадським. Ставши прекрасним військовим лікарем, він служив на посаді штаб-лікаря й брав участь у походах Суворова, у тому числі й навіть у його переході через Альпи. Склалося так, що згодом потрапив у полон до французів. Проте невдовзі, за гуманне ставлення до поранених, із рук самого Наполеона, отримав у Парижі орден Почесного легіону [72, с. 45].

До речі, свого часу Іван Вернацький посилав сина Василя учитися до Києво-Могилянської академії. Але останній не послухав батька й пішки пішов до Москви, аби вчитися на лікаря [78, с. 6].

Василь Іванович одружився із сестрою Опанаса Яковича Короленка – Катериною Яківною. Їхній онук – Володимир Галактіонович Короленко був відомим російським письменником і публіцистом, пристрасним захисником прав простого українського народу – троюрідним братом Володимира Івановича [46, с. 23].

Відомо, що син Василя Івановича – Іван Васильович Вернадський – народився у Києві. Згодом, тут-таки вчився. Закінчив університет Святого Володимира і в 1843 р., маючи двадцять два роки, виїхав за кордон вдосконалювати знання з політичної економії. Невдовзі він захистив як магістерську, так і згодом докторську дисертацію. Відтак очолив кафедру політичної економії у рідному університеті [78, с. 6].

У той же час, він познайомився із освіченою та дуже ініціативною дівчиною, Марією Миколаївною Шагаєвою, котра стала його дружиною, відданим другом і невтомним помічником. Саме політична економія теж стала предметом її захоплення. З часом Іван Васильович перейшов викладати у Московський університет. Невдовзі став професором Головного педагогічного інституту. Далі – взявся до роботи у Олександрівському ліцеї. Прислухавшись до поради дружини, він почав видавати досить популярний економічний журнал «Экономический указатель» [40, с. 12].

Та невдовзі Іван Васильович одружився вдруге, оскільки Марія Миколаївна померла від туберкульозу. Другою його дружиною стала Ганна Петрівна Константинович, яка була дочкою українського поміщика, предки котрого належали до козацько-старшинської верхівки. Дядьком її був Микола Гулак, один із співзасновників Кирило-Мефодіївського братства. Ганна Петрівна давала уроки співу в Петербурзі й брала участь у роботі відомого хору композитора Милія Олексійовича Балакирєва. Якраз вона і

дала світові сина Володимира. А сталося це у Петербурзі, 12 березня 1863 р. Потім вже на світ з'явилися його сестри – Ольга й Катерина [66].

Та з часом трапилася велика сімейна драма. На засіданні Вільного економічного товариства Іван Васильович вступив у палку полеміку. А саме, він доводив, що велика промисловість чи велике землеволодіння – це аж ніяк не є синоніми. І раптом, у розпалі дискусії, він втратив свідомість [78, с. 7]. З ним стався крововилив у мозок. Після цього випадку сім'я переїхала у Харків. Там Вернадському-батькові дали посаду управителя Харківської контори Державного банку. Малому В.І Вернадському на ту пору виповнилося лише п'ять років [78, с. 8].

У 1873 р. він пішов у перший клас до Харківської гімназії. А перед цим В.І. Вернадський провів літо в Основі – спадковому родинному маєтку видатного українського письменника з Слобожанщини Григорія Квітки-Основ'яненка [72, с. 47]. Він натхненно й захоплено читав його українські повісті, бо все навколо нагадувало про них [78, с. 9]. У той же час, на театральній сцені йшов незрівнянний «Шельменко-денщик», а на Гончарівці можна було досі легко зустріти прототипів образів «Сватання на Гончарівці». При цьому, навчаючись у гімназії, В.І. Вернадський робив перші проби пера [40, с. 12].

Проте, життя йшло своїм плином. Оскільки, Іван Васильович не міг довго лишатися у тіні суспільних проблем та ідей. Відтак, він знову переїхав до Петербурга. Там Іван Васильович зовсім не пом'якшуючи фактів, розповів малому синові історію України. Зокрема, й історію боротьби українців за свою незалежність, а також і про Кирило-Мефодіївське братство – таємне українське товариство. А ще батько читав йому уривки з «Кобзаря». То ж не випадково, В.І. Вернадський саме у Петербурзі ставав переконаним українцем, яким і залишався впродовж усього життя. У столиці імперії юнак почав активно знайомитися з українською літературою. Він знаходив книжки у бібліотеках, скуповував їх в букіністів [78, с. 10-11].

Тут варто навести рядки з дитячих спогадів самого В.І. Вернадського: «У батьковій бібліотеці я знайшов окремі номери «Основи» та інші українські видання. Я добував українські книжки з-за кордону. Докладно розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова та інше» [66]. Природно, що все це мало значний вплив на формування світоглядних переконань допитливого та здібного хлопця. А дізнавшись про цілий масив літератури про Україну польською мовою, він вивчив і її. Згодом його батько відкрив видавничу фірму «Славянская печать», а також і книжковий магазин на Невському проспекті [78, с. 10-11].

Ще гімназистом В.І. Вернадський занотував у своєму щоденнику: «Чиняться жахливі утиски малоросів! Драгоманову навіть в Австрії не дозволяють видавати газету малоросійською мовою. У Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю рідною мовою. На канікулах з усім завзяттям візьмусь за неї» [66].

В.І. Вернадський постійно відчував свою генетичну приналежність до української державності, він ретельно намагався висвітлити її роль в Європі. Зокрема, для цього написав свою статтю «Угорська Русь із 1848 року», у якій продемонстрував чіткий незалежний погляд на деякі історичні події. Його переконання базувалися на ґрунтовному вивченні величезної кількості наукової літератури за темою. Але широта захоплень та ідей В.І. Вернадського не обмежувався історією. Адже він бачив перед собою усю картину світу й намагався знайти їй своє пояснення, простежити першопричини явищ та дослідити походження людини [40, с. 17].

«Дивним чином, – згадував пізніше В.І. Вернадський, – потяг до природничих наук дала мені зіпсована класична гімназія, завдяки тій внутрішній, підпільній, непідозрюваній діяльності, яка в ній йшла в тих випадках, коли в її середовище потрапляли живі, талановиті юнаки-натуралісти. У таких випадках їхній вплив на інших міг бути дуже сильним, бо вони відкривали перед товаришами новий живий світ, глибоко важливий і

чудовний, перед ним зовсім блідло сухе і звиродніле викладання офіційної школи» [78, с. 12].

Отже, вплив родинного середовища мав вагоме значення при формуванні світогляду вченого. В.І. Вернадський походив із досить давнього освіченого українського роду. Відомо, що один із предків ученого по лінії батька воював у часи Хмельниччини проти поляків. Пізніше у всіх своїх автобіографіях В.І. Вернадський підкреслював власне козацьке походження. Його дід – Василь Іванович служив штабс-лікарем російської армії. А батько, невдовзі після закінчення навчання у Київському університеті Святого Володимира, працював викладачем у різних містах: Петербург, Харків, Москва. Народився майбутній вчений 12 березня 1863 р. в Петербурзі, за тогочасним місцем служби батька. Але розпочав своє навчання у 1873 р. вже у Харківській гімназії. Правда потім знову повернувся до Петербургу.

1.2. Університетське навчання і контакти з інтелектуальною Європою

Далі В.І. Вернадський вирішив повністю віддатись науці. Тому, 1881 р. був зарахований на природниче відділення до фізико-математичного факультету Петербурзького університету [66], де лекції читали Дмитро Іванович Менделєєв, Олексій Миколайович Бекетов, Василь Васильович Докучаєв. На їх лекціях студенти не тільки вивчали наукові факти чи істини, вони пізнавали й суспільне життя. Всесвітньовідомі учені були на вершині слави.

Наприклад, Дмитро Іванович Менделєєв став членом багатьох академій і університетів по світу. Лише Російська академія наук забалотувала цього видатного хіміка. Проте обуренню передової громадськості й студентства не було меж. В.І. Вернадський теж брав участь у студентських зібраннях, входив у склад студентського науково-літературного товариства [46, с. 69]. Потім імена його членів стали окрасою духовного й громадського життя та передової науки [72, с. 48]. Воно проіснувало аж до 1887 р., коли секретар

товариства, одного студента природничого відділення, було страчено за підготовку замаху на російського імператора Олександра III [78, с. 14].

Вдома мати всерйоз застерігала сина від участі у політиці. Тим паче, батько саме лежав хворий, отримавши другий апоплексичний удар. В.І. Вернадський довго сидів у порожньому кабінеті батька й думав: що можна зробити, аби реалізувати себе й допомогти народу в його дуже нелегкій боротьбі за належне і гідне існування [40, с. 18].

І він уже тоді відповідав собі – наука, велика наука, котра об'єднає різні галузі людського знання у ґрунтовну величну будову світового гуманістичного пізнання. Все більше він занурювався у чисту науку. Та і зрештою у науковому відділі науково-літературного товариства студентів саме В.І. Вернадський вів мінералогію [65, с. 32].

Він захоплювався подорожами Александера фон Гумбольдта, цікавився також роботами біолога Карла Францовича Рульє, який вважав, що замість подорожей до віддалених країн треба вивчати як істот, так і рослини рідного краю. Ну і, звичайно ж, ще від юності В.І. Вернадського захоплювала наукова реформаторська робота Чарльза Дарвіна, котрий наполягав на визнанні провідного значення у взаємодії між тваринними й рослинними видами та навколишнім середовищем. Як буде видно далі, це твердження стало головною підвалиною для усієї наукової діяльності вченого. Також велике значення для формування наукових поглядів В.І. Вернадського мала книга слобожанина Іллі Ілліча Мечникова «Вчення про органічні форми, засновані на теорії перетворення видів» [78, с. 15-16].

Якраз тоді на життєвому шляху В.І. Вернадського трапився великий учений Василь Васильович Докучаєв [46, с. 72]. Його незвичайна інтуїція як дослідника та асоціативне мислення творчої особистості справили на В.І. Вернадського величезний вплив. Виявилось, що у розумінні природи й синтезу усіх процесів в ній вони стоять на однакових позиціях [40, с. 20]. Василь Васильович Докучаєв навчав студентів того, що справжня наука починається від пошуку зв'язку між видимими явищами. А побувавши з

Василем Васильовичем Докучаєвим у Сестрорєцьку й відчувши подих живої землі, В.І. Вернадський записав: «Раніше я не розумів тієї насолоди, яку відчуває людина, що з сущого, із природи сприймається її почуттями, не із книг, а з неї самої» [46, с. 74].

Саме Василь Васильович Докучаєв був взірцем вченого, котрий не чекав появи якоїсь нової синтетичної науки, а сам брав і створював її. Так він відкрив «ґрунтосферу», й таким чином спонукав молодого В.І. Вернадського до всеохоплюючого наукового аналізу і до вивчення усіх взаємозв'язків, що на той час була здатна виявити наука [40, с. 25].

Тоді ж у польовій книжці В.І. Вернадського з'явився запис про існування законів при розподілі мінералів, щодо своєрідної «періодичної таблиці» їх генезису. Василь Васильович Докучаєв звернув увагу на міркування В.І. Вернадського і, пославшись на Петра Олексійовича Кропоткіна як на свого учителя, сказав, що ця концепція може стати програмою всього життя [78, с. 16-17].

Невдовзі, у 1885 р., В.І. Вернадський закінчив університет, отримавши звання кандидата наук за вагомі дослідження фізичних властивостей ізоморфних сумішей. Він був залишений в установі для подальшої підготовки до професорського звання [66].

Та потім було літо у селі Олександрівка Новомосковського повіту на Катеринославщині (нині – Дніпропетровська область). В.І. Вернадський знову опинився в милих для нього місцях краю козацького. Цього разу, сестра Катя, котра вийшла заміж за Сергія Олександровича Короленка, розказувала братові перекази й легенди запорозької минувшини. Гостинний дім Короленків став для нього справжнім островом тиші. Він весь час віддався ґрунтознавчим студіям. В.І. Вернадському йшов тоді 23 рік, коли він після закінчення навчання у Петербурзькому університеті, влітку 1885 р., поїхав до Новомосковського повіту Катеринославської губернії [46, с. 77].

Це була вже його друга поїздка у південні краї великої імперії. Перша – в цей же район – відбулася роком раніше й мала ознайомчий характер. Її

результатом стали подорожні нотатки, котрі тепер зберігаються у Архіві Російської академії наук [68, с. 106]. А подорож 1885 р. була вже переважно дослідницькою і її підсумком став нарис «Вільне», у якому науковець відобразив особливості життя й побуту українського народу, його своєрідність, а також деякі штрихи історії [65, с. 33].

Наведемо уривок із його тодішніх записів: «У цьому році мені вперше довелося зіткнутися з фактами про взаємовідношення росіян і малоросіян. Усе більше й більше поширюване українофільство викликає те, що в Києві, в Полтавській губернії (особливо в повітах Миргородському та Кобеляцькому) розмовною мовою навіть віталень і балів стає мова малоросійська. Ось селянин Волинської губернії, який повертається після 22-річного заслання за участь у повстанні 1863 року; він вважає малоросів зовсім осібним від росіян і поляків народом і Україну вважає зовсім окремою країною» [78, с. 18-19].

Згодом молодий В.І. Вернадський разом із своїм гімназійним добрим другом Андрієм Миколайовичем Красновим вступив у народницький гурток, що вів просвітницьку діяльність й видавав доступні та дуже потрібні народу книжки. Але особливу популярність серед багатьох членів гуртка мала книга Христини Данилівни Алчевської «Що читати народові» [72, с. 50].

Якось на засідання гуртка прийшли учень Льва Миколайовича Толстого – Володимир Григорович Чертков, а також біограф видатного письменника Павло Іванович Бірюков. Гвардійський офіцер – Володимир Григорович Чертков, який перед тим ще недавно був завзятим картярем та вірним прихильником Бахуса, враз став відданим учнем Льва Миколайовича Толстого. В.І. Вернадського глибоко вразила така життєва історія цієї людини й її здатність відродитися для народного блага [46, с. 79].

Тоді ж В.І. Вернадський познайомився із співробітницею Христини Данилівни Алчевської Олександрою Михайлівною Калмиковою. Коли її чоловіка призначили сенатором, то вона переїхала із Харкова до Петербурга. А там вона відкрила цілий склад народної літератури, який став місцем для

різних зборів та явок політичної групи «Звільнення праці». Якось саме вона сказала про В.І. Вернадського: «Упертий українець. Собі на умі!» [46, с. 80].

Якраз у цьому товаристві В.І. Вернадський зустрів свою майбутню дружину, Наталію Єгорівну Старицьку, яка була родом із шляхетного козацького роду. Тоді ж у перший же вечір в присутності Наталії Єгорівни усі багато говорили про оповідання Володимира Галактіоновича Короленка «Сон Макара» [40, с. 29].

А проводжаючи Наталію Єгорівну Старицьку додому на Літейний проспект, В.І. Вернадський розповідав про автора оповідання, котрий був йому троюрідним братом. Відтак невдовзі «упертий українець» та «українська амазонка» одружилися [46, с. 92-93].

Ініціативна й розумна Наталія Єгорівна все більше залучала свого чоловіка до суспільного життя. Він навіть став головним у Центральній раді об'єднаних земляцтв. На зборах товариства бували Олександр Ілліч Ульянов та деякі його соратники. Одного разу дійшло до того, що В.І. Вернадському дали на зберігання спеціальний ящик з пристроєм для виготовлення динаміту. Але коли Олександра Ілліча Ульянова арештували, то ящик, який зберігався у мінералогічному кабінеті В.І. Вернадського, за спільною згодою утопили в Неві. При цьому батько Наталії Єгорівни Єгор Павлович Старицький, котрий був головою одного із судових департаментів Державної думи, дуже боляче сприймав усі етапи суду й слідства над змовниками [40, с. 28].

У В.І. Вернадського настали важкі дні. Його викликав Іван Давидович Делянов, тодішній міністр народної освіти й запропонував негайно написати заяву про відставку.

Проте тут збунтувалася козацька кров тестя – Єгора Павловича Старицького, що на той час ще був головою департаменту законів імперської Державної думи. Він зробив Івану Давидовичу Делянову блискавичний візит, під час якого з розпашілим лицем почав вимагати пояснень щодо того, як могло статись, що В.І. Вернадському пропонують відставку без оголошення

причин. Глянувши на портрет імператора, Іван Давидович Делянов зробив багатозначний жест і справу було таки залагоджено й вирішено надати В.І. Вернадському закордонне відрядження. Але вже 1 вересня 1887 р. у молодого подружжя Вернадських народився син Георгій [78, с. 21].

Коли все ж настав час, на Варшавський вокзал з валізами й різними сумками прибули Вернадські, аби їхати за кордон. А проводжав їх саме «петербурзький козак» Єгор Павлович Старицький [46, с. 109].

Після тривалої туристичної поїздки до Італії через Австро-Угорщину подружжя Вернадських прибуло до Мюнхена. Але дружина поїхала далі на лікування до Вільдунгена, а у столиці Баварії молодого вченого зустрів видатний «король кристалографії» Пауль Грот. Там, він відвідував блискучі лекції окремого курсу мікрохімічного аналізу, до його послуг був і фізичний кабінет.

Просто переповнений враженнями, В.І. Вернадський написав дружині Наталії Єгорівні наступне: «Я відчуваю, що все більше і більше навчаюсь методиці, тобто у мене з'являються руки, потужніше працює думка. Взагалі з головою моєю діється щось дивне, вона легко фантазує, переповнена роботою, як давно не було. Хвилини, коли обдумуєш ті чи інші питання, коли сполуки, відомі уже, нині прагнеш пов'язати з цими даними, знайти спосіб пройнятися будовою речовини, в такі хвилини переживаєш якийсь особливий стан – це справжній екстаз» [46, с. 110].

Але у час, коли траплялися не чисельні хвилини відпочинку, В.І. Вернадський вчитувався у рядки улюбленого шевченкового «Кобзаря» [40, с. 35]. Адже він відчував неймовірну співголосність з мисленням українського генія поезії та всеохопність його сприйняття світу.

В.І. Вернадському дуже хотілося поділитись думками з другом. І зрештою до Мюнхена приїхав його найкращий друг та послідовний однодумець Андрій Миколайович Краснов. Разом вони розпочали геологічну екскурсію у Баварські Альпи. Також відвідали чарівний Тіроль, де мали

змогу насолоджуватися його білосніжними вершинами, чисельними зеленими альпійськими луками й стрімкими водоспадами [46, с. 113].

А стоячи на вершині Шміттенгаген, В.І. Вернадський розвивав думки про загальні космічні закони, котрі ще тільки належило пізнати людству. На його думку, велетенське «колесо» всесвітнього розвитку блискавично вражало довершеністю й злагодженістю руху всіх процесів, В.І. Вернадський прямо висловлював своїх думки про взаємозв'язок мінералогії та зоряної механіки і хімії [40, с. 27].

Двом друзям надзвичайно пощастило, адже інтелектуальна Європа відкривала перед ними геть усі двері. Вже опісля Парижа був Лондон, а потім Бат (пречудовий курорт Англії), де відбувався геологічний конгрес. Участь у ньому ознаменувалась обранням В.І. Вернадського членом-кореспондентом Британської асоціації наук [78, с. 22-23].

При цьому його знову супроводжувало студентське братство. Крім Андрія Миколайовича Краснова, були ще Іван Михайлович Гревс, Сергій Федорович Ольденбург, Дмитро Іванович Шаховський.

Сергій Федорович Ольденбург тоді працював у бібліотеках Лондона й Кембриджа над деякими буддійськими рукописами. Але це спрямування захопило й В.І. Вернадського і він особливо зацікавився тим, як буддизм трактував єднання людини з природою.

Тоді його життя було яскравим та несподіваним, як мерехтливий калейдоскоп. В.І. Вернадський навіть забув за необхідність захистити магістерську дисертацію, хоча за неї йому нагадував сам Василь Васильович Докучаєв. В.І. Вернадський переїхав до Франції, де над проблемою хімічного диморфізму плідно і напружено працював у лабораторіях Луї Ле Шательє [40, с. 35].

До Парижа прибула й дружина В.І. Вернадського з сином Георгієм – Гулею, як його називали молоді батьки. Саме у той момент, з нагоди святкування століття Великої французької буржуазної революції відкрилася знаменита Всесвітня виставка 1889 р. Вона ознаменувала собою торжество

тогочасної науки й техніки, бурхливий прорив людства у напрямку до нових вершин пізнання. На цій виставці Василь Васильович Докучаєв представив власну колекцію ґрунтів. А щоб оформити її, він попросив В.І. Вернадського підготувати відповідний стенд [46, с. 127].

Тобто, інтелектуальна Європа, свобода висловлювання думок, спілкування із відданими служителями науки для майбутнього вченого не минули даремно. В.І. Вернадський систематизував свої знання і прагнув до об'єднання різних підходів у науковому пізнанні.

Так, зрештою в Петербурзі він прочитав лекцію на тему: «Про поліморфізм як загальну властивість матерії». Слухачі були вражені науковою ерудицією лектора. Його щиро привітали Василь Васильович Докучаєв і Климент Аркадійович Тимірязєв. Окрилений своїм успіхом, за настійливим проханням Василя Васильовича Докучаєва В.І. Вернадський написав до знаменитого словника Брокгауза і Єфрона статтю, яка стосувалася генезису мінералів [78, с. 25].

І тут В.І. Вернадський підійшов уже до поняття філософського визначення матерії. Він утвердив ідею про матеріально-енергетичну відмінність живих організмів від неживих тіл природи. Його геніальний розум провів дуже несподівані для багатьох вчених паралелі між різноманітними явищами [40, с. 37].

В.І. Вернадський з'ясував, що у хімії земної кори, котра складається в основному із силікатів, розшукати характерні радикали надзвичайно важко, а через це можна робити будь-які висновки тільки за готовими продуктами реакцій. Але все ж, за прогресивною теорією «упертого українця», таки вийшло знайти основний радикал, що входив до більшої частини алюмосилікатів – каолінове ядро. Саме за його допомогою В.І. Вернадський поєднав практично всі алюмосилікати у єдину систему. Дану теорію будови алюмосилікатів згадуваний французький учений Луї Ла Шательє назвав геніальною.

Зазначимо також, що підвалиною до цього відкриття була його магістерська дисертація на тему: «Про групи силіманіту і ролі глинозему в силікатах», котру В.І. Вернадський захистив восени 1891 р. в Петербурзькому університеті. А вже після цього він був остаточно затверджений на посаді приват-доцента в Московському університеті й почав створювати свою генетичну мінералогію [46, с. 136-141].

Отже, університетське навчання і контакти з інтелектуальною Європою залишили помітний слід у біографії майбутнього вченого. У 1885 р. В.І. Вернадський одержав ступінь кандидата природничих наук. А наступного року він одружився із Наталією Єгорівною Старицькою. По закінченню університету В.І. Вернадський два роки працював хранителем у мінералогічному музеї університету. А надалі поглиблював знання закордоном: Італія, Франція, Німеччина. Згодом, доцент і Московського університету.

1.3. Перші кроки наукової та громадсько-політичної активності

Мінералогічна лабораторія В.І. Вернадського у Москві займала дві маленькі напівтемні кімнатки у старому будинку університету. В підвальному приміщенні була облаштована вентиляція для хімічних робіт, встановлені точні хімічні терези й величезна кахляна піч, яка слугувала як для опалення, так і для сушіння реактивів. Одним із перших учнів В.І. Вернадського був тямущий та здібний українець Анатолій Орестович Шкляревський. В.І.Вернадський не раз повторював йому такі слова: «Не шукайте собі в науковій роботі вчителів. Вчителями повинні бути закони природи» [78, с. 27].

У 1898 р. син Вернадських Георгій вступив на навчання до гімназії. Тоді ж народилася й дочка, котру назвали Ніною. Квартира ученого сімейства не раз міняла адресу. То Смоленський бульвар, то потім провулки – Трубниківський, Георгієвський, Борисоглібський.

У них бував і відомий тогочасний історик Василь Осипович Ключевський. Коли він «сідав на свого улюбленого професійного коника», то його розповідям не було кінця. Тематика коливалася від витоків слов'янства аж до становлення Московії та приєднання нових земель Російською імперією. Деякі колеги по науці, бувало, часом бралися сперечатись, та Василь Осипович Ключевський завжди знаходив нові факти й дискусія тривала. А тоді вже В.І. Вернадський діставав срібний годинник з жилетної кишені та дуже ніяково посміхаючись говорив присутнім: «Ви собі як хочете, панове, а мені о десятій годині пора спати!» [40, с. 40].

У 1903 р. у лабораторії з'явився Олександр Євгенович Ферсман, справжній фанат мінералогії, котрий перейшов до Московського університету з Новоросійського в Одесі. Олександр Євгенович Ферсман з дитинства збирав мінерали, особливо він це полюбляв робити влітку, коли сім'я бувала в Криму. Згодом його ім'я стало синонімом досягнень у цілій галузі мінералогії [46, с. 157].

Сам же В.І. Вернадський не спішив публікувати свої роботи. Наприклад, його грандіозна праця «Описова мінералогія» виходила з друку в світ окремими випусками. Проте так і залишилась незавершеною. В.І. Вернадський був не із тих, хто перевертав гори пустої породи у науці [40, с. 30].

Загальновідомо, що значить для митця муза. Саме такою натхненницею і стала для В.І. Вернадського його дружина. Вони жили, за висловом В.І. Вернадського, «душа в душу, думка в думку». Зокрема, Наталія Єгорівна допомагала своєму чоловікові в перекладі його статей, адже досконало знала усі основні європейські мови. А супроводжуючи чоловіка у подорожах, вона фотографувала потрібні рідкісні зразки порід. Тобто, окремі мінерали і самородки – усе, що містили багаті музеї Європи. Не випадково, у «Описовій мінералогії», а також у навчальних курсах В.І. Вернадського під багатьма документальними фотографіями стоїть якраз ім'я Наталії Єгорівни [40, с. 30].

Прокидався ж він незмінно о шостій годині зранку. Як і славетний філософ Іммануїл Кант, В.І. Вернадський упродовж життя намагався не порушувати чітко заведеного порядку. Хоча, звісно, бували й винятки. Наприклад, коли якась яскрава й несподівана думка приходила йому до голови під час сну, то він негайно прокидався та засвічував незмінну гасову лампу під зеленим абажуром, а тоді його мозаїчний почерк вкривав цілі стоси паперу. При цьому вчений нічого не помічав навколо себе [40, с. 31].

Разом з тим, «чиста наука» аж ніяк не могла виокремитися із драматичного й напруженого тогочасного суспільно-політичного життя. На окремих установчих зборах двадцять відомих інтелігентів утворили таємну політичну спілку «Визволення». До їх числа належали знайомі та друзі В.І. Вернадського: Дмитро Іванович Шаховський, Іван Михайлович Гревс, Сергій Федорович Ольденбург. Ось як він свого часу висловився про них: «Ви собі, як хочете, панове, але я можу бути для вас тільки «інтелектуальною парасолькою» [40, с. 32].

Склалося так, що скільки не наголошували його друзі на «політичному моменті» й завданнях інтелігенції перед масами, але «упертий українець» стояв на своєму. І у той час у Москві збори спілки відбувались якраз у нього на квартирі. Спілчани-«визволенці» підготували навіть ґрунтовну «Записку про потреби російської школи».

9 січня 1905 р. із гвинтівок царських солдатів на решітці Олександрівського саду було застрелено учня В.І. Вернадського – Бориса Адольфовича Лурі. Тоді достойний вчитель негайно написав до «Русских ведомостей» дуже гнівну статтю, присвячену пам’яті такої невинної жертви [78, с. 29-30].

Невдовзі, після появи царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. про недоторканність особи, свободу слова й зборів, його «безглузді мрії», за висловом самого В.І. Вернадського, знову почали опановувати маси. В.І. Вернадський вирішив балотуватися від Московського університету до Державної думи. Так, дослідник В. Даниленко наводить влучні слова для

характеристики тогочасного морального стану Вернадського із записів у його щоденнику: «Приходиш до необхідності бути діячем у цій державі чи суспільстві, прагнути, щоб воно йшло до свого ідеалу, щоб як ти, так і інші після тебе, досягали найможливішого щастя» [46, с. 182].

Після обрання до Державної думи, В.І. Вернадський разом із відомим грузинським поетом й громадським діячем Іллею Григоровичем Чавчавадзе зайняв у парламенті так звані ліві позиції. Зокрема, він послідовно виступав за скасування смертної кари. Проте, коли непокірна перша Державна дума була розпущена, то він із членами лівої групи поїхав до Виборгу, де підписав однойменну Виборзьку відозву. У ній 180 членів Думи рішуче закликали не давати більше рекрутів до армії й не виконувати законів, які прийняті без схвалення Думою [46, с. 183-184].

У багатьох сучасників викликала захоплення позиція цієї кришталево чесної геніальної людини, котра, жертвуючи науковими звершеннями, так активно виступила на захист людської гідності та честі.

Але, «безглузді мрії» й прагнення до лібералізації царської влади, які не до кінця реалізувалися ще раз переконали В.І. Вернадського у тому, що найбільше користі людству він принесе у науці, в осягненні вічних законів природи.

Поринувши знову у наукові роздуми, В.І. Вернадський прийшов до думки, що життя – явище значно ширше – космічне, а не суто земне. Його думки все частіше повертались до «живої речовини». Саме так він називав сукупність живих однорідних організмів. Дедалі частіше В.І. Вернадський переходив у своєму викладанні мінералогії від дослідження хімічних сполук, котрими є мінерали, до вивчення окремих хімічних елементів, які входили до їх складу.

З часом, все більше він переконувався у значущості елементів-складових живого органічного світу. При цьому, роль живої речовини при виникненні таких елементів, як азот, вуглець, кисень, чи фосфор, він з’ясував давно. Проте виявилося, що таке саме важливе значення жива речовина має й

при формуванні таких далеких, на перший погляд, від організмів елементів, як алюміній, залізо, кремній, марганець, мідь тощо. Нарешті В.І. Вернадський впритул підійшов до науки про життя [46, с. 193].

За його розрахунками, половина відомих на той момент хімічних елементів була дуже тісно пов'язана у своїй історії виникнення із живою речовиною. А якраз ці елементи, за сукупною вагою складають майже усю земну кору, тому, звичайно, загадка життя, таким чином, перетворилася в загадку створення й системності самої планети [78, с. 32].

Систематичні природничі дослідження українських земель, на ряду з іншими територіями всієї Російської імперії, були узагальнені в ті роки у його фундаментальних монографіях: «Основи кристалографії» (1903 р.) та «Досвід описової мінералогії» (1908 р.). Вони стали дійсно вагомим внеском у світову науку. До останньої праці В.І. Вернадський включив якнайповнішу бібліографію. Йому допомогло те, що він читав майже усіма європейськими мовами і так само й публікував свої наукові студії різними мовами [29, с. 2].

Відтак ґрунтознавство та мінералогія стали фундаментом подальшого розвитку його надзвичайно важливої концепції живої речовини й вчення про біосферу. Саме у цей період В.І. Вернадський виявив себе справді видатним природознавцем-мислителем, суттєво збагативши науку своїми прогресивними ідеями й розвинувши на новітній основі мінералогію, кристалографію та заклавши основи нової науки – геохімії [30, с. 4].

Уже будучи членом низки російських, закордонних та міжнародних товариств, він став членом і українських. Зокрема, «Українського наукового товариства» (Київ), Полтавської філії товариства «Просвіта», Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук Харківського університету тощо. Паралельно, як з науковцями, він підтримував тісні дружні стосунки з творчою інтелігенцією. До її представників тоді додався Михайло Петрович Драгоманов, з котрим він познайомився у Парижі [44, с. 10].

Надалі, увесь свій час В.І. Вернадський підтримував тісні зв'язки із відомими вченими та науковими установами, які займалися дослідженням природних багатств полтавського краю, зокрема й з Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. Деякі працівники цієї станції ввійшли до складу новоствореного В.І. Вернадським на початку 1918 р. Полтавського товариства любителів природи (на основі Полтавського гуртка любителів природи). Серед членів товариства були такі знані фахівці, як Гроссгейм Микола Альфонсович, Олександр Васильович Знаменський.

У той період В.І. Вернадський детально обдумував можливості розвитку регіональних краєзнавчих досліджень. При цьому він спирався на власний досвід організації багатьох наукових товариств, а також роботи у них. Якраз його бачення розвитку регіональної науки і знайшло свій вияв у складеній переважно ним «Програмі діяльності Полтавського товариства любителів природи» та «Статуті Полтавського товариства любителів природи» [67, с. 87].

В.І. Вернадський продовжував свої експедиції Україною. У тому числі, на початку ХХ ст. він працював вже і на Волині, у долині р. Тетерів (1904 р.), де вивчав каолін, пеліканіти й плагіоклази. Йому також вдалося тоді обстежити і окремі райони поблизу м. Житомира на Волині.

Але все ж, основна увага приділялася саме Полтавщині. Зазначимо, що багато сил він віддав Полтавському природничо-історичному музею. В.І. Вернадський навіть називав його «наш музей») [68, с. 107]. Доречно додати, що разом з Василем Васильовичем Докучаєвим він стояв біля його витоків ще у 1891 р. Згодом, учений згадував про це: «був у тісному контакті з земським Полтавським природничо-історичним музеєм від дня його заснування і постійно в ньому працював» [70].

Разом із завідувачем музею Михайлом Олександровичем Олеховським він здійснював численні експедиції Полтавщиною. Також додамо, що саме В.І. Вернадський відіграв ключову роль у врятуванні музею. Загроза фактичного знищення сталося під час його реорганізації в Музей соціальної

історії (Соціальний музей) [70]. Надалі, дбаючи про науковий розвиток музею, вчений упродовж всього життя надсилав туди свої праці для поповнення музейної наукової бібліотеки [94, с. 90].

З 1906 р. В.І. Вернадського обрано ад'юнктом імператорської Академії наук і призначено завідувачем мінералогічного відділу Геологічного музею. Від 1908 р. він – екстраординарний, а вже з 1912 р. – ординарний академік. Від 1914 р. В.І. Вернадський став директором Мінералогічного і геологічного музею Академії наук, а з 1915 р. – головою створеної за його ініціативи Комісії щодо вивчення природних виробничих сил Росії, котра невдовзі заклала основу для створення низки інститутів. У тому числі й Інституту платини, Керамічного, Радієвого, Оптичного, Фізико-Хімічного [40, с. 39].

У цей складний період учений продовжував розвивати свою ідею стосовно єдності живого й неживого у природі. Робив він це, незважаючи на воєнні обставини, цілеспрямовано та невтомно. Часто прекрасні краєвиди та коло відданих однодумців у Шишаках чи на Старосільській (Дніпровській) біологічній станції якраз і ставали тим джерелом для натхненної наукової роботи академіка [84, с. 56].

Обставини, викликані війною, змусили його вкотре проявити себе як громадсько-політичного діяча. У липні 1915 р. він написав статтю з красномовною назвою «Українське питання і російська громадськість». Тут надзвичайно виразно простежена позиція досвідченого вченого-патріота. Процитуємо частину: «Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в його трактуванні як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному і національному організмі… Антагоністи українства не бажають допустити свободи українського руху з побоювання політичного й культурного збитку для Росії… Тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у будь-яких живих національних формах…» [66].

У 1916 р., під час інтенсивної роботи академіка над вченням про живу речовину, стали вимальовуватися основи принципово нового унікального

біосферного наукового світогляду – біогеохімії. Невдовзі, влітку 1917 р. в Шишаках (на Бутовій горі) В.І. Вернадський почав писати книгу про живу речовину, у котрій він ґрунтовно проаналізував та узагальнив дослідження усіх попередніх років у цьому напрямку.

Стосовно цього, у листі до дружини академік зазначив: «Зараз головною роботою є начерки давніх моїх роздумів та думок про живу речовину з геохімічної точки зору… Над цим думаю і постійно повертаюся десятки років» [40, с. 98]. А вже згадуючи у 1943 р. цей період, він занотував: «В Шишаках на «Кобилі» (Бутовій горі, яка називалася в місцевих жителів «Бутова Кобила»), я працював з великим підйомом. Я з'ясував для себе основні поняття біогеохімії, різку відміну біосфери від інших оболонок Землі, основне значення в ній розмноження живої речовини» [40, с. 98].

Та у серпні 1917 р. В.І. Вернадський повернувся до Петрограда. Його викликав друг академік Сергій Федорович Ольденбург. Останній, будучи Міністром освіти у Тимчасовому уряді, запропонував стати керівником відділу вищої школи та наукових установ. В.І. Вернадський прийняв цю пропозицію без особливих вагань [34].

Якраз тоді він познайомився з Миколою Прокоповичем Василенком. Їм довелося разом працювати над реформуванням освіти. При цьому їх зустріч, як засвідчило майбутнє, стала справді вирішальною для подальшої долі усієї української науки. Відтоді сфера науково-організаційних чи громадських інтересів обох діячів зосередилася на питаннях вдосконалення наукових досліджень загалом, подальшого розвитку академічних установ чи поліпшенні вищої освіти взагалі [34].

Восени 1917 р. В.І. Вернадський через значне погіршення стану здоров'я знову приїхав до Шишак [34]. Але окрім того, цей переїзд викликала також зміна політичної ситуації у Росії – до влади прийшли більшовики, котрі 11 грудня (28 листопада) 1917 р. заборонили діяльність кадетської партії (членом Центрального комітету був В.І. Вернадський). Більшовики оголосили її членів «ворогами народів» й розпочали арешти

керівництва [34]. Тоді ж, очевидно, викристалізувалося його ставлення до більшовизму: «В більшовизмі є ідейна сторона, але вона настільки чужа свідомим силам, що врешті-решт сприймається ними як дика руйнівна сила» [66].

Приїхавши у Шишаки академік продовжив працювати над книгою про живу речовину [34]. Але у той період вчений не полишав зовсім і своєї суспільно-політичної діяльності. Він декілька разів брав участь у роботі засідань місцевих полтавських кадетів. В.І. Вернадський цілком слушно ініціював ідею створення нової української партії з новою платформою – партії народної свободи із незалежним Центральним комітетом у столиці – Києві [2, с. 68].

У наступних розділах роботи мова йтиме про період у житті В.І. Вернадського, коли він мав відношення до Української академії наук, тому на завершення цього підрозділу додамо декілька фактів із його життя «після академії».

У ті часи він мав можливість емігрувати до Лондона, але не скористався нею, найімовірніше, через стан здоров'я: Володимир Іванович Вернадський переніс висипний тиф, який ледь не забрав у нього життя. Під час цієї кризи, перебуваючи на межі життя і смерті, вчений побачив видіння: перед його очима, наче кадри кінохроніки, промайнуло все його подальше життя. Він навіть зрозумів, скільки років йому залишилося, але це видіння не стало для нього визначальним.

Цікаво, що Вернадський, перш за все, вірив у безсмертя особистості. Подібно до свого батька, він називав себе пантеїстом і вірив у божественне походження всього існуючого. Ця думка залишалась із ним впродовж всього свідомого життя.

У радянській державі його врятували виняткові знання, які були корисні для розвитку держави, проте і для нього знайшлись у влади звинувачення: його підозрювали у шпигунстві, його роботи критикували як прояви ідеалістичної філософії. Тут варто зазначити, що тоді ж Вернадський

виступав проти «насильства над людською особистістю» та намагався захистити колег, які стали жертвами репресій.

У 1922 році Вернадський разом із родиною виїхав до Парижа. Його донька залишилася навчатися у Празі, а сам учений читав лекції з геохімії та радіогеології в Сорбонні, активно працював, писав статті та видав книгу. Однак у 1926 році він вирішив повернутися до Ленінграда на прохання свого учня Олександра Ферсмана та друга Сергія Ольденбурга, президента Академії наук. Вчений щиро сподівався, що зможе сприяти розвитку науки на батьківщині, і ще не вірив у тривалість комуністичного режиму.

Попри складнощі, академік продовжував їздити за кордон для читання лекцій і роботи в наукових центрах Німеччини, Чехословаччини, Франції, Англії. Проте після 1930-х поїздки за межі СРСР стали майже неможливими.

Вернадський ставав свідком того, як класичну наукову теорію поступово витісняло «нове варварство», але продовжував працювати, вірячи, що його знання можуть бути корисними для народу. У 1940-х роках він займався питаннями ядерної енергетики, перспективність якої передбачив ще десятиліття тому. Лише тепер, на тлі розробок ядерного проєкту в США, його ідеї почали знаходити відгук.

Під час Другої світової війни Вернадський разом із дружиною був евакуйований до Казахстану, а повернувся до Москви лише в серпні 1943 року. Відчуваючи наближення завершення свого життєвого шляху, він зосередився на написанні хроніки власного життя та історії своїх наукових ідей та напрацювань. Відійшов у вічність 6 січня 1945 р.

Отже, перші кроки наукової та громадсько-політичної активності В.І. Вернадського одразу були доволі суттєвими: зокрема з 1914 р. учений очолював Геологічний і мінералогічний музеї Петербурзької Академії наук, членом котрої, тобто академіком, він став у 1908 р. За його ініціативи у 1915 р. почала працювати Комісія щодо вивчення природних продуктивних сил Росії. Вже у 1917 р. В.І. Вернадського запросили до Тимчасового уряду.

Але після Жовтневого перевороту вчений залишає Петроград і, на тоді ще невизначений за тривалістю час, перебирається жити і працювати в Україну.

До останнього дня свого життя Володимир Іванович залишався вірним праці задля втілення власних наукових ідей. розроблені ним настанови щодо умов для становлення ноосфери, які були викладені в останній опублікованій за його життя праці, присвяченій ноосфері (1944), є важливими для сьогодення: потреба єдності людства в інформаційному відношенні; перехід людства до обов'язкової рівності рас, народів, незважаючи на колір шкіри людини; для існування ноосфери як явища всепланетного має бути припинено війни між народами світу.

РОЗДІЛ ІІ. ОРГАНІЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1. Участь у створенні українських інституцій вищої освіти і науки

Наступні роки життя В.І. Вернадського були сповнені важливими подіями, пов'язаними з організацією науки та освіти в Україні. Цей період став одним із найбільш значимих та насичених у його перебуванні на українських теренах.

У 1918-1919 роках, працюючи в Києві, Вернадський продовжував дослідження живої речовини, хоча більшу частину часу займала його науково-організаційна діяльність. Важливим напрямом цієї роботи було реформування системи вищої освіти. Він очолював Комісію у справах вищої школи та наукових установ при Міністерстві освіти [34], яку створили після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського за ініціативи міністра освіти М.П. Василенка.

Комісія під керівництвом Вернадського продовжила роботу попередньої, заснованої у квітні 1918 року для об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету. Однак завдання нової комісії були значно ширшими: вона мала розробити проєкт українізації вищої школи та підготувати основні законодавчі документи [34].

Ідея організації української національної школи обговорювалася Вернадським і Василенком ще в 1917 році, коли вони працювали у Петрограді. Вернадський, як голова російської Комісії у справах наукових установ, підготував записку «Про заснування університетів нового типу», де обґрунтував необхідність реформування університетської освіти, створення нових закладів, що поєднували б наукову та професійну підготовку [34].

У 1917 році для українізації освіти було засновано кафедри українознавства в університетах св. Володимира, Харківському та Ніжинському історико-філологічному інституті [34].

Загальний підхід Вернадського до реформування освіти викладений у його листі до М.П. Василенка від 18 травня 1918 року, де він висловив готовність тимчасово очолити Комісію з вищих шкіл і наукових установ та працювати над заснуванням Української академії наук [65, с. 109]. Вернадський підтримував культурний паралелізм у національному питанні, водночас виступаючи за розвиток української мови та культури з державною підтримкою [70].

Він глибоко вивчав різні підходи до українізації освіти, особисто спілкувався з майбутніми членами комісії, щоб врахувати їхні позиції. Протоколи засідань свідчать про поступове формування компромісних рішень щодо організації освіти, створення нових закладів та визначення принципів їхньої діяльності [34].

В.І. Вернадський детально вивчав питання стосовно різних підходів до українізації освіти та особисті точки зору фахівців. Він спеціально зустрічався з кожним майбутнім членом комісії, з’ясовував їхні позиції. У центрі уваги комісії були різні питання. Протоколи комісії свідчать про поступову викристалізацію компромісних шляхів організації освіти, створення нових вищих закладів, принципів їхньої діяльності.

У цей час активно обговорювалися різні проєкти реформування університетів з метою українізації освіти. Серед запропонованих підходів були: створення паралельних українських кафедр в існуючих університетах, що розпочалося ще у 1917 році; злиття російських та українських народних університетів із перетворенням їх на українські державні (особливо дискусійним було об’єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету); заснування окремих державних українських університетів; відкриття низки українських народних університетів у великих містах [70].

Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала з 20 червня до 12 грудня 1918 року. До її складу входили проф. Д.І. Багалій, акад. В.І. Вернадський, проф. К.П. Воблий, проф. Б.О. Кістяківський, проф. В.М. Константинович, приват-доцент Б.Л. Лічков, проф. А.М. Лобода, проф. В.І. Лучицький, проф. Г.Г. Де-Метц, проф. Г.Г. Павлуцький, проф. Є.В. Спекторський, приват-доцент Ф.П. Сушицький (представник Департаменту вищої школи), проф. В.П. Шапошников. Згодом до комісії приєдналися П.І. Холодний, І.М. Ганицький, приват-доцент І.І. Огієнко, І.В. Єгоров. Секретарем комісії було обрано Б.Л. Лічкова [70].

Основну увагу комісія приділяла питанням доцільності об'єднання Університету св. Володимира з Київським народним українським університетом та перетворення цього закладу на державний український університет. Також розглядалися питання відкриття нових навчальних закладів – народних, приватних і державних університетів та інститутів у великих містах України. Крім того, комісія працювала над законопроєктом про заснування паралельних кафедр (із викладанням українською, російською та іншими мовами) в університетах, питаннями університетських статутів, структурою та штатами закладів, підтримкою наукових товариств, фінансуванням, умовами прийому студентів і кількістю стипендіатів [70].

В.І. Вернадський наполегливо дотримувався принципів широкої автономії університетів, демократичного розвитку та державної підтримки освіти. Завдяки своїм видатним дипломатичним здібностям він ефективно вирішував навіть найскладніші питання національної освіти, що постали в умовах революційних подій того часу [63, с. 25].

Одним із ключових досягнень комісії стало ухвалення рішення про створення окремих українських державних університетів. У серпні 1918 року гетьман затвердив Закон про заснування Українського державного університету в Києві та Кам'янець-Подільського державного українського університету, де викладання велося українською мовою на основі широкого кола предметів. Хоча основою для статутів цих закладів залишався

російський закон 1884 року, почалася розробка нових нормативних актів, що сприяли впровадженню прогресивних засад діяльності університетів. Це розширило можливості демократичних форм викладання та навчання [51, с. 57-60].

Окрема увага приділялася регіональним вищим навчальним закладам, зокрема катеринославським. Обговорювалися реорганізація Катеринославського учительського інституту в Вищий педагогічний інститут, створення Катеринославського університету та Катеринославського єврейського наукового політехнічного інституту. Також планувалося відкриття Близькосхідного та Польського інститутів у Києві, Муніципального інституту в Одесі, Фармацевтичного і Ветеринарного інститутів у Харкові, філії Університету св. Володимира в Криму (Таврійського університету), а також перетворення жіночих вищих курсів на інститути та університети [70].

Розглядалися питання підтримки Київського Фребелівського інституту, Харківських, Ніжинських та Катеринославських вищих жіночих курсів, Харківського комерційного інституту, а також збереження Миколаївської астрономічної обсерваторії [73, с. 5].

Хоча не всі питання були вирішені остаточно, а законопроєкти й статути змінювалися під час обговорення в Міністерстві народної освіти, робота комісії мала величезне значення. Вона фактично заклала структуру та засади функціонування системи вищої освіти [76, с. 14].

В.І. Вернадський відіграв ключову роль у формуванні цієї системи, орієнтуючись на європейську модель вищої освіти. Він наполягав на автономії закладів, підвищенні наукового рівня навчання, забезпеченні широкої освітньої бази, високих вимогах до викладацького складу та вихованні студентства як професійних кадрів для економічного, політичного та культурного розвитку Української Держави. Багато з цих принципів стали основою для сучасної системи вищої освіти в незалежній Україні.

Уряд УНР за часів Директорії продовжив реформування вищої освіти, приділяючи особливу увагу перетворенню російських університетів на українські.

24 січня 1919 року міністр народної освіти І.І. Огієнко створив при Міносвіти Комісію у справах вищих шкіл та наукових інституцій, очолювану П.І. Холодним. До її складу увійшли 26 представників 13 українських наукових і навчальних закладів. В.І. Вернадський брав участь у роботі комісії як член. Серед учасників були науковці, які раніше працювали в комісіях, зокрема Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, Ф.П. Сушицький, І.М. Ганицький та Г.Г. Павлуцький. Комісія підкреслювала спадкоємність із роботою попередньої комісії Вернадського.

Департамент вищої школи Міносвіти запропонував законопроєкт про об'єднання з 1 січня 1919 року Університету св. Володимира та Київського державного українського університету в одну установу – Київський державний український університет св. Володимира, де основною мовою викладання мала стати українська. Проте через падіння Директорії реалізувати цей план не вдалося [73, с. 7].

В.І. Вернадський також сприяв створенню основ для майбутньої Української аграрної академії наук і активно займався розвитком сільськогосподарських досліджень в Україні у 1918-1920 роках. З 1 листопада 1918 року він очолив Сільськогосподарський вчений комітет України (СГВК), що згодом став попередником Української аграрної академії наук. Він керував комітетом до 1 січня 1919 року, після чого його змінив академік П.А. Тутковський. З 1 квітня 1919 по 20 вересня 1921 року Вернадський залишався членом СГВК. Основними завданнями комітету були вивчення кліматичних і ґрунтових умов України та розробка рекомендацій для розвитку сільського господарства [47, с. 90].

На момент призначення головою СГВК Вернадський вже мав значний досвід в організації аграрної науки, створенні дослідних станцій та впровадженні науково обґрунтованих методів агрономії. Його запрошення

очолити цю інституцію збіглося з періодом реформування сільського господарства, коли виникла потреба в розвитку дослідницьких інституцій. Ще у 1916 році він представив концепцію створення мережі державних науково-дослідних установ, що отримала підтримку Тимчасового уряду [63, с. 26; 40, с. 35].

Політична нестабільність і зміни влади перешкодили повній реалізації задумів Вернадського. Під час правління Директорії він був відсторонений від керівництва СГВК, але залишався його членом. У квітні 1919 року він повернувся до роботи на прохання П.А. Тутковського, проте широкої практичної діяльності в цій сфері розгорнути не встиг. Після від'їзду до Ростова з метою збереження Української академії наук Вернадський до Києва вже не повернувся [70].

В.І. Вернадський зробив значний внесок в організацію діяльності Всеукраїнської наради природознавців, що відбулася в Києві в серпні 1918 року. За ініціативою П.А. Тутковського, голови Тимчасового організаційного комітету, Вернадський підготував і представив 3 серпня 1918 року пленарну доповідь «Об'єднання та організація природознавців України». У ній він наголошував, що розвиток природничих наук повинен сприяти економічному та культурному відродженню держави. Він пропонував створити Всеукраїнську асоціацію природознавців, яка мала б стати частиною Спілки наукових інституцій, охоплюючи не лише Академію наук, а й інші наукові установи. Ці ідеї лягли в основу роботи Комісії з вивчення природних багатств України, створеної під егідою УАН [38, с. 39].

Попри значну зайнятість організаційною діяльністю, Вернадський продовжував власні наукові дослідження. Він активно працював над вивченням живої речовини, організовував експериментальні роботи на Старосільській дослідницькій біологічній станції, яку очолював С.Ю. Кушакевич. На базі лабораторії цукрових заводів за підтримки С.Л. Франкфурта було створено першу біогеохімічну лабораторію під керівництвом І.Д. Стринкевич. Тут досліджували вміст металів у понад 120

видах тварин і рослин, залучаючи до роботи талановитих учених, зокрема майбутнього академіка О.І. Душечкіна. Серед них був і М.Г. Холодний, який проводив експерименти зі студентами Університету св. Володимира [70].

Дослідження Вернадський продовжив у Криму на Салгирській дослідницькій станції, результатом чого стала «Записка про вивчення живої речовини з геохімічної точки зору», опублікована в «Известиях Российской Академии наук». Висновки цих робіт пізніше знайшли відображення в книзі «Нариси з геохімії», зокрема в розділі «Про участь живої речовини в створенні ґрунтів» [38, с. 41-42].

Навіть під час переїздів до Харкова, Ростова та Новочеркаська Вернадський продовжував дослідницьку діяльність. У листопаді-грудні 1919 року він приєднався до експедиції В.М. Арнольді, яка вивчала Азовське море та Кубань. 10 січня 1920 року в Катеринодарі він виступив із доповіддю «Про завдання геохімічного дослідження Азовського моря», заклавши основи вивчення гідросфери. У Ростовському товаристві природознавців і Катеринославському університеті Вернадський прочитав лекції на тему «Про завдання живої речовини в геохімії» [70].

Вернадський залишався відданим науці навіть у складних життєвих обставинах. Навіть під час важкої хвороби він продовжував розробляти ідеї щодо створення інституту дослідження живої речовини.

Створення Української академії наук (УАН) було нерозривно пов’язане із заснуванням іншої ключової національної установи – Національної бібліотеки Української Держави. В.І. Вернадський висунув перспективну ідею одночасного створення Академії наук і Національної бібліотеки. Остання мала б функціонувати при Академії як наукова база, накопичуючи універсальні книжкові фонди та зберігаючи досягнення світової науки й культури. Це сприяло б не лише розвитку науки, а й зміцненню держави.

Ідея створення Національної бібліотеки вперше з’явилася у Вернадського та М.П. Василенка ще в Петербурзі. Спочатку Василенко вважав, що бібліотека має бути самостійною установою, однак Вернадський

переконав його, що її слід інтегрувати в Академію наук. Це дозволило б зробити бібліотеку національною, науковою та доступною для всіх книгозбірнею.

В Україні, обіймаючи посаду міністра освіти у гетьманському уряді, Василенко акцентував значення УАН як провідного наукового центру, що мав відповідати світовим стандартам. Він наголошував, що при Академії повинна діяти велика національна бібліотека, яку пропонував назвати на зразок французької національної бібліотеки, зазначаючи, що вона стане «культурним скарбом усього українського народу» та одночасно всеохоплюючою науковою лабораторією [63, с. 12].

Питання про створення національної бібліотеки обговорювалося на першому засіданні Комісії зі створення УАН. Підготовкою цього питання займався завідувач бібліотеки Університету св. Володимира, В.О. Кордт [70].

У листі до гетьмана Павла Скоропадського Вернадський зазначав: «На засіданні академічної Комісії 20 липня було прийнято рішення про заснування Національної бібліотеки Української Держави. Справа створення Української Академії наук також просунулася настільки, що протягом найближчого тижня потрібно приступити до розробки її статуту. Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати потужними чинниками розвитку науки, освіти та духовного відродження України» [63, с. 15].

Національна бібліотека стала першою офіційно затвердженою установою, ще до створення УАН. 2 серпня 1918 року гетьманський уряд ухвалив «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави», підписаний Павлом Скоропадським і розроблений Василенком, Кордтом та Вернадським. Після публікації в «Державному Вістнику» 8 серпня закон набув чинності. Тимчасовий комітет для заснування бібліотеки було створено 23 серпня. До нього увійшли Вернадський (голова), А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт та з початку 1919 року Д.І. Багалій [50, с. 18].

Протоколи Тимчасового комітету засвідчують напружену щоденну роботу з визначення функцій бібліотеки, формування її фондів, розробки каталогів та системи комплектування [62, с. 37-38].

Створення Національної бібліотеки відбувалося в складних умовах. Відсутність приміщень, досвідченого персоналу та ресурсів вимагала ретельного підходу. Тимчасовий комітет, очолюваний Василенком як міністром народної освіти, взяв на себе завдання організації [70].

Принципи роботи комітету ґрунтувалися на демократичному управлінні бібліотекою з вирішальною роллю самого комітету. До складу входили п’ять обраних постійних членів та секретар, якого призначав міністр освіти (після підпорядкування бібліотеки УАН – Президія Академії). Комітет мав п’ять основних завдань: розробка статуту, організація відкриття, комплектування і каталогізація фонду, управління фондом і кадрове забезпечення [50, с. 17].

У серпні-вересні 1918 року на перших засіданнях Тимчасового комітету обговорювалися організаційні питання, зокрема розробка Інструкції для комітету, звернення до офіційних установ, товариств, організацій і приватних осіб, а також питання тимчасового приміщення для Бібліотеки. Крім того, велика увага приділялася стратегії комплектування бібліотечних фондів, організації збирацької діяльності та придбанню бібліотек від приватних осіб. Водночас одним із основних питань стало визначення зв’язків з Академією наук, зокрема розглядалася доцільність створення Бібліотеки при Академії на автономних правах. Цю важливу організаційну роботу активно проводив В.І. Вернадський, що відображено в протоколах засідань Тимчасового комітету [62, с. 39].

У Зверненні Тимчасового комітету були визначені чотири основні принципи, якими мала керуватися Національна бібліотека, що мала стати центром наукового та культурного життя України: 1) різноманітність та повнота книжкового фонду, який мав охоплювати знання з різних галузей науки і культури всього світу; 2) збирання творів національного друку,

стародруків, рукописів, музичних і картографічних матеріалів, що стосуються України та її народу, на українській та інших мовах (український відділ «Ucrainica»); 3) незалежність від політичних чи суспільних змін, бібліотека мала стати осередком розумової культури, важливим для всього населення країни; 4) загальнодоступність – відкритість для всіх, безкоштовність і легкий доступ до інформації [62, с. 40].

Ці принципи були необхідні для подальшого розвитку науки та національного державного будівництва.

Водночас В.І. Вернадський, розуміючи значення політичних функцій держави, підняв питання організації спеціального бібліотечного підрозділу, який би сприяв роботі майбутнього парламенту та збирав юридичну і політичну літературу [64, с. 23].

Національна бібліотека планувалася не лише як звичайна книгозбірня. В.І. Вернадський та його однодумці розглядали її як наукову установу, яка вивчатиме як сучасні, так і стародавні книги. Вона мала стати центром бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної діяльності в Україні. Також планувалося заснування наукових товариств, організація видавничої діяльності, проведення з'їздів з питань бібліотекознавства, бібліографознавства та бібліографії. Створення Бібліотеки спиралося на досвід європейських країн, зокрема в частині організації подібних установ [70].

В.І. Вернадський та його однодумці активно почали політику формування початкового фонду Національної бібліотеки, орієнтуючись на найцінніші матеріали для історії та культури України. На перших засіданнях Тимчасового комітету було прийнято рішення звернутися до громадськості з проханням допомогти у комплектуванні національного бібліотечного та рукописного фонду. Обговорювалися також питання щодо того, які колекції варто було б включити до фонду Бібліотеки, зокрема рукописи М.П. Драгоманова, з яким В.І. Вернадський мав дружні стосунки, а також можливість придбання бібліотек В.Б. Антоновича, Б.Д. Грінченка, В.П.

Науменка, А.Ю. Кримського, книгозбірні Наукового товариства імені Шевченка та ін. [62, с. 41].

Після встановлення радянської влади в лютому 1919 року В.І. Вернадський та А.Ю. Кримський у своїй доповідній записці та на зустрічі з головою Центрального Виконавчого Комітету України В.П. Затонським відстоювали необхідність збереження Академії наук та її Бібліотеки як національних установ. Хоча Бібліотека змінила свою назву на «Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук у Києві», вона зберігала свої національні функції [64, с. 24].

Наприкінці 1918 року Тимчасовий комітет розпочав роботу над розробкою Статуту Бібліотеки, який визначав її основні завдання, мету та принципи діяльності, а також встановлював вимогу ведення документації українською мовою. При відборі кадрів особливу увагу приділяли професіоналізму та досвіду в бібліотечній справі. В.І. Вернадський активно підтримував впровадження української мови у діловодство та повсякденне спілкування, самостійно вивчаючи її, адже в дитинстві він говорив українською.

Збирання універсального наукового фонду, а також фонду україніки, вільний та безкоштовний доступ до книг і рукописів не тільки в межах Бібліотеки, але й по всій країні, стали принципами, які мали сприяти розвитку бібліотек світового рівня. Хоча Статут 1919 року надавав багато можливостей для функціонування Бібліотеки як наукового національного центру, не всі ідеї засновників вдалося реалізувати. Лише в 90-х роках XX століття Національна бібліотека повернулася до принципів, закладених її творцями [64, с. 25].

У цей важливий період організації Бібліотеки В.І. Вернадський та його колеги інвестували частину свого життя у її створення. Бібліотека зберегла та розширила свої фонди, переживши зміни влади, соціально-політичні катастрофи та трансформації. У ці роки збирання бібліотечних фондів стало фактично порятунком духовної спадщини України [70].

Згадуючи про створення Бібліотеки, В.І. Вернадський писав у 1943 році: «Час був революційний, і прийшлося рятувати бібліотеки в маєтностях поблизу Києва. Була створена тому третя комісія (мається на увазі Тимчасовий комітет), головою якої також був я. Була складена Житецьким, Єфремовим та мною записка, що лягла в основу статуту Центральної Української національної бібліотеки… З околу Києва було перевезено ряд бібліотек, багато тисяч томів» [50, с. 22].

Після від'їзду В.І. Вернадського діяльність Бібліотеки продовжували організовувати відомі вчені та культурні діячі України. Фонди Бібліотеки почали формуватися як колекція світової літератури з окремим відділом україніки [62, с. 43].

У період з 1918 до 1996 року бібліотека змінювала свої назви: Національна бібліотека України при Українській академії наук у Києві (1919); Всенародна (Національна) бібліотека України при Всеукраїнській академії наук у м. Києві (1919-1920); Всенародна бібліотека України в Києві (1920-1934); Державна бібліотека Всеукраїнської академії наук (1934-1936); Бібліотека Академії наук УРСР (1934-1948); Державна публічна бібліотека УРСР (1948-1965); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР (1965-1988); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР ім. В.І. Вернадського (1988-1996). З 1996 року бібліотека отримала статус національної установи і стала називатися «Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського» (НБУВ).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського сьогодні є головною книгозбірнею країни, важливим науково-інформаційним, культурно-просвітницьким і дослідницьким центром загальнодержавного рівня. Це найбільша бібліотека України за обсягом документних і інформаційних ресурсів, яка зберігає близько 15 мільйонів різних видів друкованих матеріалів (книг, газет, журналів, нот, естампів і гравюр) та понад 1 мільйон рукописів, архівних документів, дисертацій та інших матеріалів у вигляді рукописів. За змістом фонд бібліотеки є універсальним і

унікальним зібранням джерел інформації: від перших писемних пам’яток (клинописних табличок III тисячоліття до н.е.) до сучасних вітчизняних та міжнародних наукових видань, бібліографічних і повнотекстових баз даних, зібраних найбільшими інформаційними установами світу. Бібліотека є депозитарієм публікацій ООН.

«Український період» у житті академіка В.І. Вернадського нерозривно пов'язаний з Таврійським університетом, який нині носить його ім’я. Саме В.І. Вернадський разом з іншими прогресивними вченими у 1916 році підтримав ідею створення університету, запропоновану Таврійським губернським земством і підтриману матеріально майже всіма повітовими земствами. Він підписав проект закону про створення університету, який був погоджений з міністром народної просвіти Російської імперії П.І. Ігнатьєвим [3, с. 103].

Метою університету було підготовка наукових кадрів, надання науково-технічної освіти та сприяння розвитку природничих і прикладних наук. В законопроекті наголошувалося на виняткових фізико-географічних особливостях Таврійської губернії, які дозволяли займатися дослідженням природознавства, вивченням спеціальних культур, гідрології, гірсько-лісового господарства, агрономії та фізіотерапевтичного лікування хвороб тощо [70].

Ідея створення Таврійського університету була піднята у 1917 році, і за рішенням Ялтинської міської думи від 25 вересня того ж року Комісія з вищої школи під головуванням В.І. Вернадського обіцяла університету щорічну підтримку в розмірі 300 тисяч рублів [3, с. 110]. Ідея отримала схвалення в керівництва Університету св. Володимира, і в умовах складної суспільно-політичної ситуації університет взяв під свою егіду новостворену установу. 12 грудня 1917 року Рада університету св. Володимира прийняла рішення відкрити філію в Криму, прийом студентів планувався на 5 травня 1918 року для фізико-математичного та медичного відділень [70].

У часи громадянської війни Таврійський університет об’єднав багато видатних учених, зокрема знайомих і колег В.І. Вернадського. Серед них були В.А. Обручев, Н.І. Андрусов, В.І. Палладін, Г.М. Висоцький, П.А. Двойченко, Г.Ф. Морозов, М.М. Бунге, М.І. Кузнєцов та інші. Саме в цей час почав працювати син Вернадського, Георгій, обраний професором на засіданні ради історико-філологічного факультету Університету св. Володимира в осінь 1918 року [3, с. 122].

Наприкінці червня 1919 року, після входу в Крим військ генерала Денікіна, за його підтримки Таврійський університет отримав фінансову підтримку і був затверджений як офіційний навчальний заклад [70].

В.І. Вернадський, не змігши повернутися до Києва через громадянську війну, прийняв пропозицію працювати в університеті. Однак під час переїзду з Новоросійська до Ялти і Сімферополя він серйозно захворів на висипний тиф і ледь вижив. У березні 1920 року Вернадського обрали професором мінералогії Таврійського університету в Сімферополі. А вже у вересні 1920 року, після смерті Р.І. Гельвіга, який очолював університет з липня 1918 року, Володимир Іванович став його ректором. Очоливши університет, він активно використав всі наявні ресурси – особисті зв’язки, офіційні контакти, а також підтримку громадських ініціатив – для розвитку навчального та наукового процесу в університеті.

Отже, період Української національної революції став для України не тільки часом соціальних потрясінь, а й важливим поштовхом для розвитку науки та освіти. В.І. Вернадський спрямував свої зусилля на створення та зміцнення національних інституцій, зокрема Національного музею, Київського та Кам’янець-Подільського університетів, а також заснування наукових товариств і комітетів.

Особливим етапом його діяльності стало заснування наукової бібліотеки, що відбулося 2 серпня 1918 року, коли гетьман Павло Скоропадський підписав закон про створення Національної бібліотеки та її фонд. Після цього В.І. Вернадський продовжував тісно співпрацювати з

Кримом, де неодноразово проводив наукові дослідження. У 1920 році він був обраний ректором Таврійського університету та активно сприяв організації наукових досліджень.

2.2. Внесок В.І. Вернадського у заснування Української академії наук

Заснування Української академії наук тісно пов'язане з діяльністю двох видатних особистостей – В.І. Вернадського (див. додаток А) та М.П. Василенка. Їхня співпраця стала вирішальним чинником у швидкому та глибокому формуванні основ для розвитку національної науки, культури та освіти, що відповідало вимогам державотворчих процесів в Україні. Під їхнім керівництвом були визначені основні напрямки для інтеграції української науки в міжнародний контекст, зокрема для її рівноправного місця серед світових наукових традицій і здобутків. Особливу роль у цьому процесі відіграли також ці діячі в контексті заснування Національної бібліотеки України, яка нині носить ім'я В.І. Вернадського [62, с. 35].

У травні 1918 року, перебуваючи на Полтавщині, В.І. Вернадський, після деяких вагань, погодився очолити Комісію зі створення Української академії наук та вищої школи за пропозицією М.П. Василенка [60, с. 20]. Довіра М.П. Василенка до В.І. Вернадського як до громадського діяча була обґрунтована його глибоким знанням наукових і організаційних процесів, а також впевненістю у здатності Вернадського створити цілісну систему національної науки та освіти. Крім того, їхні дружні зв'язки сприяли цьому рішенню [47, с. 82].

Ідеї В.І. Вернадського щодо структури Академії наук не з'явилися спонтанно, вони були результатом багаторічного дослідження історії академій наук, зокрема Петербурзької. З 1902 року він викладав курс з історії російської науки, що стало основою його подальших наукових праць. Його роботи, зокрема «Про науковий світогляд» (1902), «Нариси з історії природознавства в Росії в XVIII столітті» та «Академія наук у перше століття

своєї історії», стали важливими віхами в розумінні організації наукових інститутів.

Активно беручи участь у роботі Міжнародного союзу академій наук в 1913 році та займаючись видавництвом матеріалів історії Петербурзької академії наук, В.І. Вернадський став першим ученим, хто системно вивчав академії наук як соціальні інститути. Він довів ефективність такого організаційного формату для розвитку як природничих, так і гуманітарних наук, що є основою для економічного та національного прогресу [75, с. 129].

Обговорення концепції реформи науки та освіти між М.П. Василенком і В.І. Вернадським почалося ще в Петербурзі. Принципова позиція Вернадського та його глибоке розуміння питань науки стали важливими аргументами для М.П. Василенка, прем'єр-міністра і міністра освіти у гетьманському уряді, запрошуючи його очолити Комісію з розробки законопроекту про Українську академію наук [15, с. 165-166; 83, с. 77-78]. У складі цієї Комісії були відомі вчені, зокрема, Д.І. Багалій, М.Ф. Кащенко, Є.В. Спекторський, Б.О. Кістяківський та інші, які разом із Вернадським обговорювали концепцію і структуру майбутньої академії [33, с. 55].

На етапі формування Академії В.І. Вернадський послідовно відстоював свою основну ідею: для створення сильної національної науки необхідно було сформувати академію за державними засадами, з комплексом наукових установ, які охоплюють всі основні галузі знання. Це мало забезпечити фундамент для розвитку науки та підготовку кваліфікованих кадрів [75, с. 132].

Ідея створення Української академії наук виникла серед членів Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові ще в 1873 році. В.І. Вернадський наголошував, що Товариство намагалося наблизитись до завдань, які виконувала академія наук, і в деяких аспектах його діяльність могла зрівнятись із академіями інших націй. Однак для реалізації цієї ідеї необхідно було зробити конкретні кроки, і Вернадський відіграв ключову роль у її втіленні [66].

Концептуальна модель була оприлюднена В.І. Вернадським на першому засіданні комісії 9 липня 1918 року в його промові «В справі заснування Української академії наук в Києві», в якій він, спираючись на вивчення досвіду світової та української історії науки та обґрунтовуючи свої думки новими економічними та, до певної міри, геополітичними чинниками, висвітлив перспективи розвитку української академічної науки [75, с. 139].

Ідеї В.І. Вернадського базувалися на осмисленні соціальних планетарних процесів та його баченні майбутнього для соціально-економічного і технологічного прогресу людства. Він далекоглядно передбачив зростання ролі науки як виробничої сили в розвитку базисних основ держав та їхньої економічної потужності. У своїй промові В.І. Вернадський розкрив також досвід передових академій, які вже почали пристосовуватися до нових умов економічного розвитку своїх країн, розвиваючи природничі науки з метою подолання світової економічної кризи, викликаної війною. Відмову від застарілих принципів організації академій як наукових товариств, властивих старим західним академіям, заснованим у XVI-XVII століттях, на його думку, актуалізував бурхливий розвиток природознавства та техніки в другій половині XIX – на початку XX століття [63, с. 25].

«Академія наук не просте товариство без інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) – але Академія наук є об’єднання державних наукових установ: бібліотека, архів, геологічні і географічні карти, національний музей, інститути для експериментальних та гуманітарних наук повинні бути забезпечені достатніми засобами» [4, с. 10-12]. Ці думки Вернадський виклав у програмній промові «До заснування Української Академії в Києві» на першому засіданні новоствореної Комісії по виробленню законопроекту УАН 9 липня 1918 року. Потім були й інші засідання Комісії, гострі дискусії, причиною яких було різне розуміння національного елементу в Академії [66].

В.І. Вернадський обґрунтовано доводив значення нових економічних відносин, необхідність дослідження та використання природних ресурсів країн для розвитку держав і вагомість природничих наукових досліджень, що фінансуються державою [80, с. 19]. Молода держава, на його думку, має відразу будувати майбутнє в нових умовах і з новою перспективою [63, с. 28]. Тому створення Академії наук України як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу та державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення, знайти засоби для зміцнення та розвитку продуктивності праці та в найкоротший час забезпечити економічний базис для розвитку самодостатньої держави [12, с. V-VIII].

Однак не тільки економічний фактор визначав концептуальну структуру побудови Академії як державної інституції. Академія як національне утворення, на думку В.І. Вернадського, мала сприяти зростанню й національної самосвідомості та культури, вивченню минулого і сучасного України у всіх проявах її духовного, державного та соціально-економічного життя [75, с. 151].

Водночас В.І. Вернадський відзначав і гуманістичний контекст академічної науки, покликаний підтримувати зв’язок Академії з місцевими реаліями, розвивати науково-практичні дослідження Академії в інтересах повсякденного побутування населення, спрямовані на розвиток матеріального та духовного життя людей [47, с. 85].

Системність концепції визначила й органічний зв’язок з нею іншої новаторської ідеї В.І. Вернадського: поряд з фундаментальними напрямами природничих наук – фізикою та математикою – він ставить «розряд прикладного природознавства», де розвиваються прикладні знання, пов’язані з технікою, промисловістю, сільським, лісовим та водним господарством [37]. Залишаючись академічною, наука зобов’язана була реалізовувати

безпосередній контакт з розвитком економічного потенціалу держави та пересічної людини [75, с. 155].

Лише такі ґрунтовні й фінансово забезпечені засади побудови Академії та створення системи наукових установ з одночасним розвитком широкої автономії, що гарантують свободу наукової думки, як вважав В.І. Вернадський, дозволять швидко збільшити науковий потенціал держави і, відповідно, піднести рівень Національної академії наук України до визнання її світовим співтовариством академій наук, що в умовах планетарних інтеграційних тенденцій набувало принципового значення [12, с. VI]. Це відкривало широкі перспективи для Академії, її невпинного розвитку і зміцнення [75, с. 157].

Конкретні шляхи організації науки та освіти обговорювалися широким колом учених, залучених до справи заснування Академії. А ще була тривала полеміка Вернадського з професором Михайлом Грушевським, який був Головою Українського Наукового Товариства. Під час їхньої зустрічі Грушевський прямо заявив: «Ви знаєте, що у нас тепер немає достатньої кількості вчених українців за межами українознавства. Отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще чимало часу, поки сили ці у нас з'являться» [63, с. 29]. Не виключено, що Михайло Грушевський якоюсь мірою не мав рації, хоча його міркування стосовно орієнтації на національні кадри були засадничо правильними. Адже ми з вами добре знаємо, що на час створення Академії наук визнаними вченими були такі українці, як Іван Пулюй – фізик, Іван Горбачевський – біохімік, Степан Рудницький – географ, Володимир Липський – природознавець, математик Михайло Кравчук, інженер-металург Фещенко-Чопівський. Ці вчені цілком могли б очолити відповідні напрямки в природничих відділах Академії наук. Вернадський це розумів: «Важливо створити сильний центр наукових досліджень українського народу, його історії, його мови, природи України. Звичайно, треба вести ці дослідження не за національною ознакою, а в найширшому загальнолюдському масштабі. Треба якнайшвидше створювати катедри і лабораторії, інститути, які

спочатку, можливо, й будуть зайняті росіянами… Але становище скоро зміниться, бо посади в Академії виборні. Дуже скоро заявлять про себе місцеві сили» [63, с. 30]. Саме так обстоював учений свою позицію в дискусії з Михайлом Грушевським [75, с. 162].

Цікаві спогади самого Вернадського про заснування Академії наук були вперше опубліковані у повному вигляді в 22 випуску щорічника «Наука і культура» за 1988 рік. Ці спогади Вернадський написав у 1943 році на прохання Президента Академії наук УРСР Олександра Богомольця. Ось одна з цитат: «У Києві, на той час, а також в українських університетах – Київському, Харківському, Одеському – українські вчені не могли знайти місце для роботи. Найгірша ситуація була на історико-філологічних факультетах, де національні традиції могли проявлятися найяскравіше. Проте підбір професорів для України був вкрай несприятливим. Протягом понад сорока років Міністерство заміщало кафедри історії особами, що ставилися до українського руху з різкою неприязню або навіть ворожістю. У цих університетах завжди була більшість, що активно сприяла русифікації» [60, с. 28]. Не зменшуючи значення ролі УНТ, історична справедливість вимагає визнання того, що вирішальну роль у створенні Академії зіграли науковці, об’єднані Вернадським і Василенком [66].

Власне, В.І. Вернадський запропонував створити чотири основні академічні відділення: історико-філологічне, фізико-математичне, економіко-юридичне та прикладного природознавства. Серед перших наукових установ він рекомендував заснувати: національну бібліотеку, фізичний інститут, біологічний інститут, хімічну лабораторію, інститут мінералогії, національний музей як науково-дослідну організацію, що включатиме вісім відділень: геологічне, мінералогічне, доісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології, а також український історичний музей, астрономічну обсерваторію та комісію з видання словника української мови [75, с. 174].

Окрім того, Вернадський пропонував створення й інших інституцій, таких як археографічна комісія, археологічний інститут, а також низку комісій для дослідження конкретних напрямків науки, зокрема для вивчення продуктивних сил України, економічно-статистичних ресурсів, а також для видання пам’яток українського письменства та мови [47, с. 86].

Зокрема, значну увагу Вернадський приділяв природничому напрямку, зокрема створенню національного мінералогічного музею як науково-дослідної установи. Як він вважав, такі інституції не лише сприятимуть розвитку досліджень природних ресурсів України, а й забезпечать фундамент для передових на той час наукових напрямів, таких як біогеохімія. Також Вернадський підняв питання нового статуту Академії, підкреслюючи, що жоден із існуючих статутів у світовій практиці не може стати основою її діяльності [12, с. VIII].

Ця організаційна модель Академії була альтернативою пропозиціям деяких українських науковців, які пропонували перетворити УНТ на Академію наук, що мала б функціонувати як гуманітарний науковий клуб або добровільне товариство, яке отримувало б фінансування через пожертви і деяку державну підтримку [75, с. 177].

Законопроєкт готувався на демократичних засадах: крім обговорень серед членів комісії, було запропоновано всім відомим ученим висловити свої думки у спеціальних записках щодо майбутньої Академії. Першочерговість розвитку природничих наук, створення нового природничого напряму в Академії, підготовка кадрів у цій галузі, а також вивчення природних ресурсів та виробничих сил були підтримані абсолютною більшістю науковців, залучених до розробки законопроекту [12, с. XIV-XVIII].

Комісія, що діяла з 9 липня до 17 вересня 1918 року, провела 23 засідання, на яких детально обговорювалися всі пропозиції щодо організації можливих відділень Академії, основних принципів УАН, її структури,

організації інститутів, комісій та музеїв, а також кадрові питання. Було підготовлено проект Статуту УАН [13, с. 25-62].

Реалізація цієї концепції стала можливою завдяки рішучій та безкомпромісній підтримці уряду того часу, де ключову роль відігравав М.П. Василенко. Саме йому вдалося представити та обґрунтувати переваги цієї ідеї і можливість її реалізації силами українських науковців для уряду гетьмана Павла Скоропадського [64, с. 20].

Пропонуючи законопроект про заснування Української академії наук у Києві до Ради Міністрів Української Держави, Василенко наголосив на двох основних чинниках її створення: з одного боку, це була національна самосвідомість українського народу, а з іншого – необхідність подолання наслідків глобальної кризи [1, с. 6].

Завдяки зусиллям Василенка питання заснування Академії стало одним із пріоритетних для урядових комісій, і вже 9 жовтня 1918 року були затверджені штати та кошторис нової інституції. Спільними зусиллями науковців і державних діячів 14 листопада 1918 року було прийнято «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», підписаний гетьманом Павлом Скоропадським [70] (див. додаток Б).

Закон встановив Статут та штати УАН, які набрали чинності з 1 листопада 1918 року, визначив структуру Академії та регламентував її подальший розвиток. Того ж дня було призначено перших 12 дійсних членів УАН: по Відділу історично-філологічних наук – Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, М.І. Петрова, С.Й. Смаль-Стоцького; по Відділу фізично-математичних наук – В.І. Вернадського, С.П. Тимошенка, М.Ф. Кащенка, П.А. Тутковського; по Відділу соціальних наук – М.І. Туган-Барановського, В.А. Косинського, Ф.В. Тарановського, О.І. Левицького [47, с. 88].

26 листопада 1918 року був офіційно опублікований «Статут Української Академії наук у Києві», перший проект якого підготували В.І. Вернадський, Д.І. Багалій та В.Л. Модзалевський, і який був обговорений та прийнятий на засіданнях комісії [16, 17, 18].

Згідно зі Статутом, в Україні створювалася потужна інфраструктура для академічних досліджень, що включала національну бібліотеку, ботанічний та акліматизаційний сади, біологічні станції, обсерваторії, комісії, лабораторії та інші науково-дослідні установи, зокрема Фотографічний інститут [13, с. 37].

Було засновано кілька комплексних установ, де поєднувалися науково-дослідні музеї та інститути, такі як Національний мінералогічний музей з інститутом, Національний антропологічний музей з інститутом, а також фізично-географічний, зоологічний, ботанічний, хімічний, механічний, фізичний, геодезичний, медичний і ветеринарний інститути [75, с. 183].

В.І. Вернадський розглядав УАН як основу для координації діяльності наукових інститутів різних відомств. Він був ініціатором створення Геологічного комітету при УАН, який очолив проф. В.І. Лучицький, пояснюючи необхідність об’єднання фінансування та наукових зусиль для проведення комплексних геологічних досліджень України [81, с. 31]. Важливим досягненням Вернадського стало створення Комісії з вивчення природних багатств України, що поклала початок систематичному вивченню сировинних ресурсів та їх раціонального використання. Комісія розпочала свою роботу 3 березня 1919 року і включала в себе Комісію підземних багатств України, яка раніше діяла в складі Українського наукового товариства [39, с. 27].

Статутом УАН визначалися її права як юридичної особи, можливість самостійно регулювати внутрішнє життя, а також широкий спектр прав самоврядування. Окрім цього, було прописано порядок обрання членів Академії, їхні права та обов’язки, а також організація Спільного зібрання та установ, що функціонували при Академії [63, с. 31].

Особливе схвалення отримала ідея В.М. Перетца щодо можливості підготовки висококваліфікованих наукових кадрів в Академії [13, с. 41], що стала основою для створення майбутніх аспірантури та докторантури, а також впровадження практики надання ступеня доктора наук за видатні

досягнення в науці. Ці заходи дозволяли Академії поповнювати свої ряди новими науковими силами.

27 листопада 1918 року Академія розпочала свою повноправну діяльність, провівши перше установче Спільне зібрання. Під головуванням старшого за віком академіка О.І. Левицького, за участі академіків В.І. Вернадського, М.Ф. Кащенка, В.А. Косинського, А.Ю. Кримського, М.І. Туган-Барановського та секретарювання С.П. Тимошенка, було одноголосно обрано Головою-президентом академіка В.І. Вернадського, а Неодмінним секретарем – академіка А.Ю. Кримського [13, с. 45].

30 листопада 1918 року В.І. Вернадський був офіційно затверджений наказом гетьмана Павла Скоропадського Головою-президентом Української академії наук [13, с. 46].

Впродовж короткого, але надзвичайно важливого періоду було здійснене наукове та організаційне становлення УАН. Зусиллями значної кількості українських вчених було розвинуто основні концептуальні засади академічної науки, як рушійної сили для розвитку індустріальної держави, що об'єднувала дослідницькі установи у різних наукових сферах – технічних, природничих та соціо-гуманітарних.

Вже на початковому етапі було закладено потужний потенціал для подальшого розвитку науки в Україні, створення основи для інтенсифікації наукових досліджень та формування вітчизняного наукового комплексу [61, с. 15-16].

Хоча окремі положення Статуту та інфраструктура Академії змінювалися під впливом політичних обставин, основна ідея та концептуальна структура Академії успішно витримали випробування часом.

Становлення УАН відбувалося в умовах економічної та політичної кризи, змін влади та громадянської війни. Попри складні умови, Академія постійно отримувала визнання від нових урядів, навіть у періоди фінансових труднощів, голоду та соціальних катастроф. Незважаючи на це, вона зберегла

своє існування, здобула перші приміщення, розвивала структуру та проводила фундаментальні наукові дослідження.

Підсумки роботи УАН за 1919 рік, зафіксовані в опублікованому звіті, продемонстрували її значну наукову та організаційну діяльність, результатом якої стало вражаюче число наукових праць, підготовлених та опублікованих попри серйозні політичні та матеріальні труднощі [14, с. 3-5].

О. Апанович у своїй науковій статті «Перший президент», опублікованій у щорічнику «Наука і культура» за 1988 рік, згадувала: «До книгосховищ перейшла величезна бібліотека та архів Рєпніних з їхнього маєтку в Яготині, до яких входила дуже цінна колекція Розумовських. Вернадський активно піклувався про долю цієї цінної книгозбірні Київської духовної академії. Разом з іншими членами Тимчасового комітету він шукав стародруки та рідкісні книги в антикварних магазинах». На 1923 рік бібліотека Академії налічувала понад мільйон видань національного значення та складу [66].

Запропонована В.І. Вернадським модель Української академії наук (УАН) як академії універсального типу мала величезне значення, оскільки ґрунтувалася на розумінні науки як «системної якості», що є глибинною рушійною силою зростання Академії. Державний статус УАН дозволяв науці розвиватися паралельно із суспільством, сприяючи розвитку національних та міжнародних наукових інтересів як України, так і світової науки [61, с. 21].

Створення національної Академії наук стало важливою подією в інтелектуальному житті України, оскільки вона стала найефективнішою формою об’єднання дослідницьких сил і основою національної наукової системи. Як центр фундаментальних досліджень, Академія мала визначний вплив на розвиток української науки. Це підтверджується тим, що вже в 1919 році наукові напрямки в Академії охоплювали 42 галузі науки [61, с. 16].

Отже, внесок В.І. Вернадського у заснування Української академії наук був визначальним. У 1918-1919 роках Володимир Іванович Вернадський активно працював в Україні, і саме в цей період його діяльність зі створення

Української Академії наук стала надзвичайно важливою. Це був складний інтеграційний процес, в якому використовувався передовий досвід інших країн, зокрема при розробці статуту та визначенні функцій нової інституції, але також враховувались особливості українського наукового, культурного та суспільно-політичного контексту періоду 1917-1919 років. Це стало однією з ключових причин життєздатності моделі національної академії В.І. Вернадського.

14 листопада 1918 року був опублікований Закон про заснування Української Академії наук у Києві. Перший склад Академії налічував лише 12 дійсних членів. 27 листопада 1918 року відбулося перше засідання вищого органу новоствореної Академії, на якому одностайно обрали президентом Володимира Вернадського, віце-президентом – Дмитра Багалія, а неодмінним секретарем – Агатангела Кримського.

Заснування такої установи стало важливим етапом у згуртуванні української інтелігенції, сприяло розвитку національної та культурної самосвідомості народу. Київ і Україна стали потужними осередками вільної думки без цензури. У цей період було видано значну кількість важливих і цікавих наукових праць.

РОЗДІЛ ІІІ. ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОСАДІ ПРЕЗИДЕНТА УАН: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

3.1. Розбудова структури Академії (кінець 1918 р. – початок 1919 р.)

Наступного дня після обрання на посаду президента В.І. Вернадський опублікував у київських газетах заяву про вихід із партії кадетів. Правда, відійшовши від безпосередньої участі в політичній боротьбі, вчений, зрозуміло, не зрікся свого суспільно-політичного світогляду, при нагоді підтримував дружні й товариські стосунки з колишніми колегами по партії, вільно спілкувався з ними, а при потребі використовував їхню прихильність для зміцнення становища керованої ним Академії [48, с. 26].

Перед першим президентом Української академії наук та першими українськими академіками стояло складне й масштабне завдання: наповнити реальним змістом і життям потужне в перспективі науково-дослідне об’єднання, котре відповідно до свого статуту повинно було вести роботу більше ніж з 60-ти наукових напрямів зусиллями 72-х дійсних членів Академії (22 – по І Відділу, 30 – по ІІ і 20 – по ІІІ), а також передбачених статутом, але не визначених кількісно членів-кореспондентів Академії [45, с. 126].

Розбудова, робота й саме існування Академії ускладнювалося тим, що саме тоді в Україні розгорнулося масове збройне повстання проти політичного режиму, який започаткував Академію, а на півдні України з’явилися перші збройні загони і військові кораблі Антанти й білогвардійців. До кінця 1918 р. робота Української академії наук мала виняткова організаційний характер і проходила у формі засідань Спільного зібрання (див. додаток Г) та зборів Відділів. З 27 листопада по 28 грудня 1918 р. відбулося шість Спільних Обрань УАН, щотижня збиралися Відділи [46, с. 285].

21 грудня 1918 р. Спільне зібрання УАН заслухало й затвердило проект статуту Національної бібліотеки. З доповіддю про Статут виступив голова Тимчасового комітету В.І. Вернадський. Академіки затвердили статут бібліотеки та її назву «Всенародна бібліотека України». Четверте Спільне зібрання Академії не відбулося 14 грудня через вступ того дня до Києва війська Директорії та падіння Гетьманату [45, с. 127].

У ці дні В.І. Вернадський записав у щоденнику: «Зараз у дуже широких колах очікування більшовизму, нової смути; окрім небагатьох, широкі кола не вірять у міцність створюваного і вважають весь рух передднем більшовизму. У багатьох навіть з'являється зовсім неправильне ставлення – зневажливе – до національного елементу котрий став зовнішнім проявом руху Петлюри. Навіть дивно, до якого ступеня у свідомості дуже широких верств виступає на перший план не національний, а соціальний бік» [6, с. 126].

Четверте Спільне зібрання Академії відбулося 16 грудня в умовах влади Директорії. Відтепер у керівництві Академією склався своєрідний неофіційний розподіл сфер діяльності. А. Кримський узяв на себе обов'язок представляти інтереси Академії перед революційними органами влади, а В.І. Вернадський очолював внутрішнє життя Академії.

У цей період активізувалася та частина академіків, яка представляла інтереси УНТ та орієнтувалася на М. Грушевського. Вони мали на меті фактично відтиснути В.І. Вернадського від реального управління справами Академії та суттєво змінити внутрішню організацію її через перегляд академічного статуту [46, с. 286].

На засіданні 16 грудня 1918 р. академіки доручили неодмінному секретареві А. Кримському взяти участь від імені Академії наук у депутації Міністерства освіти і мистецтва України для зустрічі з членами Директорії й при нагоді поговорити з представниками влади відносно потрібних УАН приміщень та фінансування її на 1919 р. Наступного дня В.І. Вернадський звернувся з листом до комісара справ Міністерства освіти П. Холодного з

проханням звільнити від військового «постою» будівлі Комерційного та Педагогічного інститутів, де за досягнутою вже домовленістю повинні були тимчасово розташуватися відділи самої Академії та її бібліотеки. Щоправда, швидко з'ясувалося, що нова влада не дуже прихильно ставиться до Академії. Переможці вважали УАН продуктом гетьманської влади та росіян, який не має національного українського характеру [53, с. 20].

Цим вирішили скористатися радикально-національні члени УНТ, які підсилювали відповідні настрої в новому керівництві Міністерства освіти, всьому уряді та серед членів Української Директорії.

21 грудня 1918 р. Спільне зібрання доручило депутації у складі президента В.І Вернадського, неодмінного секретаря А. Кримського та голови Правління Академії П. Тутковського подати уряду пам'ятну записку про надання УАН для постійного користування приміщення Піхотної школи із суміжним гаєм і Голосіївським лісом, а також нагадати про необхідність виведення бойових дружин з Педагогічного музею, призначеного Національній бібліотеці [46, с. 287].

Через тиждень В.І. Вернадський, А. Кримський, П. Тутковський та додатково запрошений ними голова І Відділу Д. Багалій доповіли Спільному зібранню про результати звернення до Голови Директорії В. Винниченка. Уряд пообіцяв надати Академії Піхотну школу зі 100 десятинами гаю і Голосіївський ліс, а в Центрі міста – Комерційний інститут, Педагогічний музей та Левашовський пансіон. Зібрання доручило П. Тутковському за допомоги М. Туган-Барановського, О. Левицького та К. Воблого ввійти з цього питання в безпосередні стосунки з членом Директорії Ф. Швецем та керуючим державним майном Київщини П. Коцюрою [32, с. 59].

Критичне ставлення М. Грушевського та його прихильників до УАН і намагання перетворити Українське наукове товариство на фактично другу «українську академію наук у мініатюрі» примусили В. Вернадського на Спільному зібранні УАН 28 грудня відкрито запитати члена ради УНТ А. Кримського про дії окремих керівників Товариства стосовно Академії

наук. А. Кримський пояснив, що УНТ вважає чинний статут Академії «дуже шкідливим з національного вкраїнського погляду» [5, с. 263], що Товариство вирішило виробити й подати до Директорії свій власний проект, який забезпечить суто національний український характер Академії. Спільне зібрання засудило ці дії, визнавши, що будь-які спроби втручатися у внутрішні справи академії без відома її членів є неприпустимими, і вирішило, що жодна зміна статуту не може відбутися без відома Академії.

Незважаючи на це, М. Грушевський двічі: 29 грудня 1918 р. та 2 січня 1919 р., ставив питання на засіданнях ради УНТ про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом. У цих засіданнях брали участь О. Левицький, О. Грушевський, П. Тутковський, А. Кримський, Г. Павлуцький, Д. Дорошенко, Д. Антонович. З протестом проти пропозицій М. Грушевського на першому із цих засідань виступив тільки Б. Кістяківський, а на наступному засіданні до його протесту приєдналися А. Кримський, В. Модзалевський. Однак рада УНТ таки створила комісію для перегляду і зміни чинного статуту УАН.

Директорія загалом стала на бік радикальних українських учених [46, с. 288].

Паралельно з керівництвом загальними справами Академії та активною роботою у ІІ Відділі В.І. Вернадський продовжував спрямовувати роботу Тимчасового комітету Всеукраїнської бібліотеки. Особливу увагу вчений приділяв кадровому зміцненню Академії, поповненню її новими академіками й науковими фахівцями, не забуваючи при цьому підсилювати в Академії позиції прихильників зближення й інтеграції з Російською Академією та прибічників максимального недопущення втручання урядовців у внутрішні справи Академії. Через Спільне зібрання академіків йому вдалося провести рішення про бажаність, але необов’язковість попереднього узгодження рішень Відділів з керівниками кафедр, що робило Відділи автономними від академіків – керівників кафедр [23, с. 5].

Найактивнішою була участь президента Академії в роботі фізико-математичного відділу Академії. Це стосувалося не лише кадрових питань, а й безпосередньої організації його роботи. Саме на засіданнях цього Відділу В.І. Вернадський ініціював заснування великого Зоологічного музею, видання серії «Матеріали з вивчення геохімічного значення живої речовини». Тим часом на основі досвіду Комісії В.І. Вернадського з вивчення продуктивних природних сил Росії серед членів Фізико-математичного відділу Академії на початку 1919 р. виникає ідея створення Комісії, що досліджувала б природні багатства України, із включенням до її складу провідних фахових учених і спеціалістів науково-технічних установ різних відомств. Володимир Іванович доклав великих зусиль для її реалізації [48, с. 29].

Фізико-математичний відділ затвердив також тематику запропонованих В.І. Вернадським експериментальних робіт з вивчення живої речовини. Загальні збори Академії затвердили план робіт, який передбачав з'ясування кількісного елементарного складу різнорідних організмів, з'ясування окремих питань геохімічної історії кременю, деяких металів і рідкоземельних елементів, з'ясування частки вуглецю та води в організмах тощо. Експерименти планувалося вести на Старосільській біологічній станції та в лабораторії з живої речовини, організованої на базі лабораторії Товариства цукрозаводчиків. В.І. Вернадський щодня відвідував лабораторію, вникаючи в усі подробиці експериментів [46, с. 289].

Очолений В.І. Вернадським опір академіків замахові на УАН при одночасній плідній організаторській роботі та послабленні політичних позицій Директорії в країні дозволили мінімізувати наслідки домагань М. Грушевського. На Спільному зібранні 4 січня 1919 р. неодмінний секретар А. Кримський повідомив про отримання ним з Державної канцелярії офіційного повідомлення про закон Директорії щодо зміни статуту Академії та копії цього закону за підписом членів Директорії. Спільне зібрання вимушене було прийняти закон до виконання [82, с. 2].

Запроваджені законом зміни в статуті фактично забороняли друкування праць російською мовою. За бажанням автора його твір міг бути опублікований українською, англійською, французькою і навіть латинською мовами, а всіма іншими – лише як виняток, за спеціальним дозволом Спільного зібрання, причому не більше чверті тиражу. Вводилася обов'язкова практика прийняття від новообраних академіків присяги на вірність Українській республіці [71, с. 189].

На наступному зібранні, 18 січня, В.І. Вернадський заявив, що має свої міркування щодо параграфа про мову видань УАН і незабаром підготує їх у письмовій формі. Однак згодом вирішив не загострювати відносин на офіційному рівні, а піти шляхом поступової часткової ревізії нововведення.

29 березня 1919 р. ідейний прихильник В.І. Вернадського С. Тимошенко від імені II Відділу заявив, що вважає за необхідне надрукувати статтю Б. Лічкова не тільки українською, а й російською мовою. Його підтримав Ф. Тарановський заявою, що виконання в новій редакції параграфа про мову веде до несправедливості щодо російської мови порівняно з мовами західноєвропейськими. Його, своєю чергою, підтримали М. Кащенко, В.І. Вернадський. Зрештою було вирішено надрукувати 300 російських і 900 українських примірників [46, с. 290].

17 травня 1919 р. Спільне зібрання УАН поступилося новим наполяганням В.І. Вернадського й доповнило мовний параграф статуту новим пом'якшенням обмежень щодо вживання російської мови. На цих зборах академік мотивовано обґрунтував необхідність друкувати видання Комісії для дослідження природних багатств України в рівній кількості українською і російською мовами, тобто по 2,5 тис. примірників кожною. Спільне зібрання ухвалило рішення, щоб ставити заголовок у верхньому правому кутку: «Дополнительные оттиски» на всіх російських примірниках, кількість яких перевищуватиме норму, встановлену статутом. Таким чином було започатковано практику вирішення питання про мову академічних видань на Спільному зібранні у кожному спірному випадку.

Затвердження новообраних членів Академії проводилося, як і раніше, верховною державною владою, що видавала відповідні накази. Тому доводилося послідовно дотримуватися параграфа про обов'язкову присягу нових академіків на вірність УНР.

Коли Червона армія підходила до Києва, і постало питання про евакуацію державних установ до Кам'янця-Подільського, Спільне зібрання 25 січня 1919 р. одноголосно ухвалило, що Академія наук як неполітична, наукова установа загальнонародного значення повинна залишитися в Києві. Незважаючи на те, що В.І. Вернадський був одним з ініціаторів цього рішення, він потому довго сумнівався в доцільності його прийняття, але розвиток подій згодом переконав його в правильності зробленого вибору.

Отже, В.І. Вернадський активно долучився до розбудови структури академії (кінець 1918 р. – початок 1919 р.). Зазначений період став одним із найважчих в діяльності УАН. Незаважаючи на те, що в Києві на той час перебувала українська влада, але все ж консолідованої позиції вищого керівництва держави стосовно майбутнього такої серйозної наукової установи вироблено так і не було. Давалися взнаки навіть намагання окремих науковців з певними політичними уподобаннями утвердити альтернативу академії.

У ці місяці Українська академія наук провадила винятково організаційні заходи, які проходили у формі засідань Спільного зібрання й зборів Відділів. Вдалося заслухати й затвердити проєкт статуту Національної бібліотеки. Спільне зібрання намагалося вирішити проблеми з приміщеннями для академічних структур. Сам президент академії тоді найбільше опікувався роботою фізико-математичного відділу академії.

3.2. Керівництво Академією наук в умовах «диктатури пролетаріату»

5 лютого 1919 р. до Києва вступили частини Червоної армії. До влади став Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Х. Раковським. Наркомом освіти в цьому уряді був В. Затонський, за освітою хімік.

10 лютого 1919 р. став знаковим днем у житті В.І. Вернадського. Видатний учений уперше безпосередньо спілкувався з представником вищого рівня радянської диктатури в Україні [46, с. 291].

Після вранішнього засідання Фізико-математичного відділу Академії та засідання Комісії з питання про організацію досліджень донецького кам'яного вугілля президент і неодмінний секретар Академії пішли на прийом до В. Затонського з метою з'ясувати долю Академії при новій владі та ставлення провідників останньої до кадрової й матеріальних проблем УАН. В.І. Вернадського вразила величезна кількість відвідувачів у приймальні наркома. Безпосередньо із В. Затонським спілкувався А. Кримський. Розмова відбувалася українською мовою, при чому неодмінний секретар вельми вільно користувався напівреволюційною фразеологією. Нарком сподобався В.І. Вернадському своєю підвищеною прихильністю до Фізико-математичного відділу порівняно з іншими Відділами Академії, особливо І Відділом, де панували національно-радикальні українці. Однак В.І. Вернадський інтуїтивно відчув загальне негативне ставлення В. Затонського до академічного Відділу суспільних наук, структура і склад якого не відповідали комуністичним стандартам. А. Кримський також старанно намагався уникати розмови про цей Відділ, а голова Академії взагалі мовчав. В. Затонський, навпаки, навіть з питання про затвердження в академіках В. Липського і В. Кістяківського сказав, що краще їм було б опікуватися особовим складом ІІІ Відділу [71, с. 190].

Після аудієнції, відносно заспокоєний щодо підлеглих йому інституцій та людей, президент Академії зміг повністю віддатися справам канцелярії Академії і Національній бібліотеці. Хоча при цьому в нього виробилося загальне неприйняття більшовицького політичного режиму: «Настрій такий, що більшовики ненадовго. Три – чотири тижні. Близькість січовиків. Чутка

про угоду українців з Антантою і примирення з поляками. Львів відданий, і це відчувається важко. Від'їзд до Харкова. Дуже важкий постій, розміщують солдатів у квартирах, і обов'язкове їх харчування. Швидко протверезлює багатьох, які бачать у більшовизмі ідею єдиної Росії» [6, с. 128].

Під безпосереднім впливом розмови з академіками, нарком освіти В. Затонський підписав 11 лютого наказ, яким виділив Академії у власність без грошової винагороди садибу пансіону графині Левашової на Великій Володимирській вулиці з будинком і всім належним йому рухомим майном (див. додаток В). Наступного дня А. Кримський доповів Спільному зібранню про переговори керівників Академії з наркомом і про розпорядження від 11 лютого. Збори академіків доручили комісії з членів Правління та представників трьох Відділів провести цей наказ у життя. Неодмінний секретар також передав наркомівський наказ усім новообраним академікам негайно приступити до роботи, не чекаючи затвердження від найвищої влади. Офіційне повідомлення Спільного зібрання УАН про прихильне ставлення радянської влади до Академії дало підстави радянським історикам довгий час називати 12 лютого 1919 р. днем створення УАН [27, с. 47].

Тобто, з приходом більшовицьких військ повторилася така ж ситуація, яка вже мала місце за часів панування в Києві Української Директорії. Основним представником Академії у стосунках з урядом став А. Кримський, який швидко й активно налагоджував доброзичливі стосунки з радянськими урядовцями різних рівнів. Тільки відтепер його вплив і значення ще більше зросли, бо один із впливових лідерів академіків-радикал-націоналів – Д. Багалій – втратив свій вплив поза Академією після поразки Директорії і, більше того, як відвертий і активний прихильник останньої перебував під загрозою репресій [46, с. 293].

В.І. Вернадський був дещо невдоволений і стурбований надмірним зростанням ролі А. Кримського в житі Академії, що проявилося під час конфлікту з керівництвом Левашовського пансіону, яке, прикриваючись своїми вихованками-пансіонерками, енергійно збільшувало свою

адміністрацію і набирало нових вихованок, щоб запобігти передачі садиби Академії. «Боюся, що багато й у цьому хибного, оскільки головне джерело цього Кримський, який не точний, щоб не сказати більше, у своїх даних, коли це торкається того, чого він хоче. Він веде весь час безпринципну політику, маючи на увазі благо: 1) українського національного відродження і 2) науки. Йому піддакує більш навчений досвідом, менш грубий і менший цинік Багалій, але, по суті, значно більш криводушний. Багалій наодинці зі мною говорить про необхідність стримувати Кримського, передбачаючи характер майбутніх подій. Я відповідаю йому, що я весь час намагаюся їх передбачати й у цьому сенсі веду політику, і що я радий, що він тепер це усвідомлює. Він боїться більшовизму Кримського і пізнішої відплати» [6, с. 130].

Тим часом В.І. Вернадський продовжував послідовно й наполегливо працювати на справу розбудови Академії та Всенародної бібліотеки. Йому вдалося забезпечити придбання бібліотеки В. Антоновича, яка мала окрім великого наукового значення ще й особисте значення для президента Академії як данина пам’яті одного з найближчих друзів його батька. Червоноармійців було виведено з будинку Галаганівської колегії, переданої в тимчасове користування Всенародної бібліотеки. Наркомат фінансів і виконком робітничо-селянських та солдатських депутатів затвердили кошторис Академії наук.

У другій половині лютого президент Академії найбільше опікувався розбудовою Всенародної бібліотеки, а в час, котрий залишався від науково-організаційних справ, крок за кроком просувався в написанні книги про живу речовину. З його ініціативи було зібрано відомості про великі приватні фамільні й особисті зібрання і колекції, а також про бібліотечні й книжкові склади колишніх царських державних установ. Потім розпочали купівлю літератури та облаштування фондів бібліотеки. З початком і поширенням більшовицьких репресій члени Комітету Національної бібліотеки почали брати під свою опіку й захист тих відомих інтелігентів та їхні родини, хто володів науково значущими зібраннями книжок [46, с. 294].

18 лютого В.І. Вернадський повідомив членів Комітету Національної бібліотеки, що нарком В. Затонський вважає статут та штати Національної бібліотеки дійсними в запропонованій йому редакції. Учений також доповів, що в міській бібліотеці знаходяться книжки, зібрані професором І. Лучицьким, які було б корисним мати у власності Національної бібліотеки. Комітет доручив академіку провести з цього приводу переговори з власником зібрання [71, с. 191].

Упродовж останнього тижня лютого Тимчасовий комітет із заснування Бібліотеки заслухав відповідального за ремонт будинку Педагогічного музею архітектора П. Альошина і за пропозицією В.І. Вернадського домовився з ним про складання кошторису на ремонт Колегії П. Галагана. За безпосередньої участі президента Академії було домовлено про придбання Бібліотеки історика, професора В. Іконникова. З ініціативи академіка Тимчасовий комітет розпочав боротьбу за книгозбірні деяких установ, які ліквідовувалися тими днями новою владою, і перш за все Дівочого інституту, Кадетського корпусу, 1-ої гімназії, Найвищого суду. Окрім того, президент Академії запропонував розглянути зібрання книг професора К. Жука.

Особливо активним був В.І. Вернадський на тривалому 43-му засіданні Тимчасового комітету із заснування Бібліотеки 28 лютого 1919 р. Спочатку він повідомив про попередню згоду професора В. Лучицького передати частину зібрання померлого батька – історика Івана Лучицького до Національної бібліотеки і прохання його спадкоємців видати охоронного листа на цю частину Бібліотеки. Комітет погодився видати такого листа і продовжити переговори щодо передання частини Бібліотеки. Потім президент Академії повідомив, що вів переговори з деякими відомими єврейськими діячами відносно заснування при Національній бібліотеці підвідділу єврейських книжок. Комітет просив його продовжити ці переговори. Далі В.І. Вернадський запропонував розглянути книжки антиквара Симінського й доручити йому набувати для Національної бібліотеки рідкісні видання [46, с. 295].

Академік також порушив питання про стародруки з Києво-Печерської лаври, запропонував установити співробітництво з товариствами: «Просвітницьке релігійне товариство», «Орнітологічне товариство», «Духовна семінарія», «Лабораторія Синдикату», «Ентомологічне товариство», «Товариство заступництва старожитностей і мистецтв», а також редакцій «Керівництва для сільських писарів» і «Недільного читання» [55, с. 120].

Того ж дня В.І. Вернадський дізнався від Б. Беркенгейма про намір нової влади зайняти бібліотеку Духовної академії для однієї з більшовицьких шкіл і з початку березня заходився мобілізовувати впливових учених Києва на її захист. Вдалося залучити Д. Багалія, О. Лук'яненка, В. Липського та інших. Вирішили спільними зусиллями домогтися тимчасової передачі цієї бібліотеки під охорону Академії наук і Національної бібліотеки.

3 березня 1919 р. Колегія позашкільної освіти Київського губ-виконкому провела спеціальну розширену нараду представників державних, академічних, кооперативних, приватних та інших бібліотек Києва. Головуючим на нараді був обраний В.І. Вернадський. Від Академії були присутні також академік Д. Багалій та Є. Ківлицький. Нарада висловилася за негайну націоналізацію тих приватних бібліотек, власники яких утекли від радянської влади. Того ж дня було остаточно закріплено створення у структурі Фізико-математичного відділу Комісії для дослідження природних багатств України. Очолив Комісію В.І. Вернадський, а заступниками голови обрали С. Тимошенка та В. Шапошнікова. Комісію склали 30 авторитетних і перспективних науковців. Протягом року склад Комісії поповнили академіки К. Воблий, В. Липський та 17 інших науковців і громадських діячів, з них – 14 професорів [46, с. 286].

Комісія повинна була об'єднати наукові і технічні сили України для складання збірника «Природні багатства України» й вивчення методів найраціональнішої їх розробки. З Комісією співробітничала Секція підземних багатств України Українського наукового товариства в Києві

(В.І. Вернадський був членом Секції, а В. Лучицький – членом Комісії). Фізико-математичний відділ надав Комісії надзвичайно широкі автономні права, включно із самостійним бюджетом і кошторисом. Особливе завдання Комісії В.І. Вернадський вбачав у дослідженні перспектив електрифікації України.

До липня 1919 р. були організовані всі секції Комісії: теплова, будівельних матеріалів (голова – академік С. Тимошенко); підземних багатств, гідрологічна (професор В. Лучицький); хіміко-технологічна (академік В. Кістяківський); прикладної фізики (професор Г. Де-Метц); сільськогосподарська (професор С. Богданов). Усього комісія провела 96 загальних і секційних засідань, на яких було заслухано та обговорено близько 50 наукових доповідей, обговорено підготовлені членами Комісії матеріали загальним обсягом 120 друкованих аркушів [55, с. 122].

У поступово налагоджувану роботу Академії дедалі більш невідворотно втручалися реалії «диктатури пролетаріату». Особливо гнітюче діяв на академіків та академічних співробітників «червоний терор», котрий навесні 1919 р. охопив міста і села окупованої більшовиками України. У березні 1919 р. були заарештовані П. Стебницький, С. Єфремов, професори і викладачі Г. Де-Метц, Л. Чикаленко, Е. Гарф, у червні – Л. Яновський. У травні київська ЧК розстріляла професорів П. Армашевського та Т. Флоринського. За загадкових обставин у середині червня загинув ректор Української академії образотворчого мистецтва О. Мурашко [46, с. 297].

Українські академіки вирішили активно протидіяти в межах своїх корпоративних прав каральним органам радянської влади. 26 березня 1919 р. на надзвичайному Спільному зібранні В.І. Вернадський та А. Кримський повідомили, що вони надіслали від імені Академії до Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, до комісара освіти та військового комісара клопотання на захист арештованого академіка С. Єфремова. В.І. Вернадський розповів, що, крім С. Єфремова, заарештовано професора Г. Де-Метца та

молодого вченого Л. Чикаленка, які не були безпосередніми співробітниками Академії.

Зібрання ухвалило просити наркома освіти сприяти їх визволенню. Для запобігання в майбутньому подібних випадків було прийнято спеціальну постанову про охорону прав співробітників УАН: «а) клопотатися про осіб, що належать до наукового складу Академії з її установами, Спільне зібрання вважає своїм моральним обов'язком; б) щодо клопотання про вчених, сторонніх для Академії наук, то Спільне зібрання має кожен раз розглядати й рішати справу зокрема» [55, с. 125]. Було також складено Депутацію у складі президента Академії, неодмінного секретаря та голів трьох Відділів з повноваженнями відвідати наркома освіти В. Затонського і просити заступництва щодо С. Єфремова перед Надзвичайною комісією та Наркоматом внутрішніх справ.

Наступного дня В.І. Вернадський, Д. Баталій та Ф. Тарановський прийшли на аудієнцію до наркома освіти, але він не прийняв їх, а відправив до свого підлеглого, комісара вищих шкіл І. Назарова, який пообіцяв поклопотатися про арештованого [46, с. 298].

Незадоволений самоусуненням наркома освіти від цієї справи, В.І. Вернадський написав В. Затонському лист-звернення із заступництвом за заарештованого академіка С. Єфремова. В ньому він писав: «Вельмишановний Володимир Петрович. Звертаюсь до Вас письмово, так як усі мої спроби були невдалими. У назначений Вами для мене день і час я не був Вами прийнятий. Я маю доручення від Академії наук переговорити з Вами про арештованого члена Української Академії Наук з вишуканої української словесності, відомого письменника С.О. Єфремова, про якого Академія подавала Вам і письмову заяву. На письмову заяву ми не отримали відповіді, в Департаменті вищої Школи, куди я в п'ятницю звернувся за вказівкою, переданою мені через Вашого чиновника, до цього часу нічого не змогли дізнатися про С.О. Єфремова. Між тим у в'язниці сидить людина хвора, яка недавно перенесла складну хворобу (важка форма іспанки).

Враховуючи це, я дозволю собі потурбувати Вас цим листом і вірю, що Ви увійдете в те становище, в якому перебуває заслужений культурний працівник, який усе життя живе ідейною роботою, який усе життя живе ідейною роботою, і добра людина С.О. Єфремов стояв увесь останній час зовсім поза політикою, був повністю зайнятий культурною й науковою працею. Я не знаю, чим викликаний був його арешт – але для всіх зрозуміло, що він може бути пояснений лише непорозумінням, яке, звичайно, швидко виясниться. Але для людини, яка ледве відійшла від хвороби, будь-яка затримка є небезпечною і поєднана з нікому не потрібними муками. Тому ще раз звертаються до Вас з проханням допомогти вияснити справу С.О. Єфремова і по можливості швидше повернути його до потрібної всім його роботи в академічних закладах» [6, с. 184]. Так була започаткована епістолярна боротьба В.І. Вернадського проти бездушної тоталітарної машини за свободу й життя українських та російських науковців, боротьба, яка розтягнулася на довгі десятиліття і врятувала для українства й світу багатьох талановитих учених і дослідників.

На цей раз заступництво Академії не було марним. Комісар І. Назаров виконав дану академікам обіцянку й першими днями квітня С. Єфремова та затриманого раніше П. Стебницького було звільнено з-під арешту. За декілька днів С. Єфремова було обрано в дійсні члени Української академії наук [71, с. 195].

Водночас Києвом поширювалися чутки про арешт самого В.І. Вернадського. Про нього говорили як про колишнього міністра Тимчасового уряду, крупного поміщика. Академію наук називали контрреволюційною організацією. Відомий ґрунтознавець і гідролог Г. Висоцький писав В. Вернадському 1 квітня 1919 р.: «Дуже радий... і тому, що поширений учора слух про арешт Вас виявився несправедливим» [8, с. 673]. На захист В.І. Вернадського виступив А. Кримський.

Березень і половина квітня пройшли для В. Вернадського в безперервних організаційних клопотах у Академії та Всенародній бібліотеці

й у напруженій роботі над книгою про живу речовину. Йому не вистачало часу навіть для того, щоб зробити хоча б короткий запис у своєму щоденнику. Зусилля вченого не були даремними. На тлі зростаючої розрухи й безладу зміцнення Академії та Бібліотеки були вражаючими [46, с. 299].

У середині квітня В.І. Вернадський умовив А. Кримського переговорити з впливовими більшовиками про залишення за Академією Педагогічного музею й передачу Ольгінської гімназії. Тоді ж відбулася відверта розмова з А. Кримським про загальний стан справ в Академії та Національній бібліотеці, яка зробила прохолодними їхні дружні стосунки через переконаність голови Академії в хибності й шкідливості більшовизму, який неодмінним секретарем вважався силою, здатною возз'єднати, нарешті, всю Україну. У В.І. Вернадського надовго залишилося враження, що А. Кримський почав ставитися до нього як до ворога української національної справи на шкоду дружньому, загальнолюдському почуттю. Він відчув, що втрачає старого друга і товариша.

Наприкінці квітня далися взнаки матеріальні нестатки та фізична й розумова перевтома, підсилені психологічним гнітом «червоного терору» та моральними переживаннями через пануючу навколо зневагу до людських прав, величезне накопичення у громадян та народу ненависті, байдужості до життя, тупого відчаю. В.І. Вернадський серйозно перехворів. Але вже 25 квітня вчений головував на черговому засіданні Тимчасового комітету із заснування Бібліотеки. Він продовжував відвідувати засідання Комітету, спрямовуючи його роботу на збирання нових приватних колекцій наукової і художньої літератури та захист колекціонерів за допомогою видачі їм охоронних листів [71, с. 196].

За поданням В.І. Вернадського були закуплені приватні бібліотеки С. Торського (з ентомології), професора Київського університету, психіатра І. Сікорського (медичного профілю й зібрання художніх творів авторів з психічними відхиленнями), колекція з 200 книжок з геодезії і математики.

На початку травня керівництво Академії, заклопотане легковажним популізмом більшовицьких чиновників щодо старого Ботанічного саду, реанімувало ідею В. Липського щодо створення принципово нового академічного саду на території Голосіївського лісу. Санкціоновані В.І. Вернадським клопотання А. Кримського перед наркомом освіти про прискорення передачі Голосіївського лісу УАН увінчалися успіхом. У середині червня В. Липський отримав мандат від виконкому Київської ради робітничих і селянських депутатів про передачу більш як 1000 гектарів на околиці Києва – Голосіївського лісу – Академії наук [46, с. 300].

В.І. Вернадський не припиняв докладати зусилля для максимального зближення Української Академії з Академією Російською. Напівприватним листом він повідомив неодмінному секретарю Російської академії наук і своєму другові С. Ольденбургу про київські академічні справи. Той доповів своїм колегам, які вирішили: «Через те, що у зв'язку з цим листом необхідно з'ясувати цілий ряд питань наукового характеру як з академіком Вернадським, так і з різними науковими установами України, то бажано було б відрядити з цією метою кого-небудь з членів Академії наук на чолі Української академії до Києва. Покладено просити академіка О. Ферсмана поїхати з вказаною метою до Києва» [55, с. 112].

На початку травня В.І. Вернадский порушив питання про необхідність офіційно повідомити Російську академію про створення і початок роботи Української академії та зробити це через академіка О. Ферсмана, який, перебуваючи в Києві, зробив велику доповідь на Спільному зібранні про стан наукової роботи в умовах радянської Росії. Однак українські академіки досить пасивно поставилися до ідеї співробітництва з Російською Академією. Тому 10 травня на Спільному зібранні В.І. Вернадський знову нагадав, що Українська Академія до цього часу не сповістила інші європейські Академії про своє заснування. Академіки ухвалили й передали через О. Ферсмана таке повідомлення до Петербурга, додавши «Збірник праць Комісії для

заснування Української академії наук», звідомлення за перше півріччя життя Академії та протоколи Спільного зібрання та Відділів [55, с. 112].

Політичне панування і терор більшовиків суттєво сприяли примиренню УАН з Українським науковим товариством. Важливим чинником була й фінансова допомога УНТ з боку Академії на видавничу справу, надана в березні 1919 р. у розмірі 20 тис. крб., у серпні – 90 тис. крб. і в грудні (на перше півріччя 1920 р.) – 188 тис. крб. Крім того, протягом першого півріччя 1919 р. академіками були обрані члени Товариства М. Сумцов, С. Сфремов, В. Перетц, М. Біляшівський, Б. Кістяківський. Це привело до того, що майже половину складу Академії становили вчені, які одночасно реально або формально були й членами УНТ [46, с. 301].

Тим часом В.І. Вернадський продовжував спрямовувати діяльність Тимчасового комітету із заснування Всенародної бібліотеки. У травні з його ініціативи Академія таки придбала бібліотеку історичної літератури та особистий архів професора Київського університету І. Лучицького. Ця бібліотека нараховувала 2331 том робіт з історії Росії, України, всесвітньої історії. Особливо багато було видань з історії Франції, офіційних урядових видань, французьких наукових журналів [71, с. 197].

На правах голови Комітету В.І. Вернадський продовжив боротьбу за передачу у відання Академії наук бібліотеки колишньої Київської духовної академії разом з приміщенням Києво-Могилянської академії, в якому розташовувалося відповідне книгосховище з виданнями та рукописами XVII-XVIII ст. із зібрань Києво-Могилянської академії.

Комітет також безпосередньо звертався до власників великих або цінних книжкових зібрань з пропозицією продати їх Всенародній бібліотеці. Таких бажаючих виявилося досить багато, і кількість їх не зменшувалася з часом. Це пояснювалося тим, що процес передачі тривав по кілька місяців, а на час вирішення питання про доцільність придбання збірок Тимчасовий комітет, під приводом необхідності подальшого більш глибокого професійного вивчення цього фонду, видавав власникові охоронну грамоту

та «Посвідчення власникові колекції, який передає фонди ВБУ». Тобто, власник та його зібрання гарантувалися від урядових експропріацій. Скільки ж тижнів або місяців протримається радянська влада в Україні й Києві ніхто не знав [46, с. 302].

Експертним вивченням запланованих до придбання колекцій у природничо-науковій і технічній галузях займалися особисто В.І. Вернадський та В. Кордт. Спочатку проводилося попереднє ознайомлення з бібліотекою претендента для перегляду списку її книг чи каталогу. Якщо каталогу не було, власник повинен був його негайно скласти. Потім член Комітету особисто знайомився з реальним складом зібрання. На його засіданні робилася доповідь про характер книжкового зібрання, його склад, приблизну вартість. За умови перспективності пропозиції видавалася така бажана охоронна грамота. На основі подальшої кваліфікованої характеристики зібрання Комітет визначав його категорію, ціну і приймав остаточне рішення про придбання. З бібліотек, оцінених за другою категорією, часто купувалися лише окремі книжки. Але наявність охоронної грамоти довго рятувала власника від експропріації іншої частини зібрання [47, с. 303].

За винятком хвороби у другій половині травня, В.І. Вернадський головував на Спільних зібраннях академіків протягом усього свого перебування в межах Києва. Рятуючи В.І. Вернадського від імовірних репресій з боку революційних каральних органів, 2 червня 1919 р. неодмінний секретар Академії А. Кримський підписав йому українською та російською мовами відкритого листа (посвідчення): «Цим посвідчується, що Президент Української Академії наук, дійсний член академії – Володимир Іванович Вернадський з 10 червня до 10 вересня ц. р. надсилається на Полтавщину, Київщину та Чернігівщину з науковим дорученням у справі мінералогічних дослідів на місці. Вважаючи на велику наукову вагу доручення, даного академіку В.І. Вернадському, Академія наук просить усі

установи й осіб Уряду допомагати йому по можливості всіма засобами у виконанні даного йому академічного доручення [55, с. 113]».

Упродовж лютого-червня 1919 р. Спільне зібрання шість разів зверталося до уряду з клопотанням про охоронні листи для приміщень, а також для дійсних членів Академії і директорів її установ. Нарешті, 4 червня 1919 р. голова Ради народних комісарів Х. Раковський підписав обов'язкову постанову, якою захищалися від реквізиції помешкання дійсних членів Академії, директорів академічних інститутів і їхніх родин, а також їхні речі, здобуті за трудовий заробіток. Окрім того, голові-президенту Академії наук надавалося право видавати членам Академії і директорам академічних інститутів охоронні грамоти на їхні помешкання і речі [55, с. 113].

До своєї поїздки в Старосілля В.І. Вернадський досить широко користувався цим правом для захисту життя, житла й майна академіків та інших працівників Академії наук. Він видавав академічні охоронні посвідчення установам, підприємствам і будівлям, котрим загрожувала руйнація внаслідок безвідповідального і недалекоглядного ставлення радянських урядовців до історичних, наукових та архітектурних цінностей України. Так було захищено будівлю Києво-Могилянської академії, бібліотеку, лабораторію, фізичну апаратуру та вироби мистецтва, які належали В. Симиренкові [24, с. 65].

9 липня 1919 р. В.І. Вернадський і А. Кримський зробили відчайдушну спробу врятувати життя пристарілого В. Науменка, колишнього міністра освіти в гетьмана. Вони надіслали комісару народної освіти офіційне клопотання про звільнення арештованого. Але вчені не знали, що схопленого за два дні до того, 8 липня, вченого було розстріляно. Значних зусиль доклали академіки і для врятування професора Л. Яновського.

Тобто, в умовах зростаючого «червоного терору» керована В.І. Вернадським Академія наук України поступово перетворювалася на один з найбільш згуртованих і дієвих осередків захисту життя, прав і власності наукової інтелігенції Києва та всієї України. Звичайно, ця правозахисна

діяльність голови-президента Академії не могла бути непоміченою каральними органами радянської диктатури. Вченого дедалі частіше попереджали про настирливі нагадування в колах місцевих більшовиків і чекістів про міністерське й поміщицьке минуле вченого, про їхнє дивування, чому академіки тримають його за свого президента і не позбудуться. Дедалі реальнішою ставала загроза арешту й фізичного знищення [49, с. 304].

Нарешті, В.І. Вернадський під впливом умовлянь дружини й доньки та директора академічної Старосільської біологічної станції С. Кушакевича вирішив-таки піти з останнім на станцію, щоб перечекати скрутні часи. Окрім того, вченому хотілося відпочити на природі та вивезти дочку Ніночку подалі від небезпеки. Якогось дня дружина В.І. Вернадського Наталія Єгорівна залишилася в Києві, а Володимир Іванович з Ніночкою та С. Кушакевичем вирушили пішки до села Вишгород, яке тоді вирізнялося різко антибільшовицькими настроями, а звідти на човні дісталися Старосілля. «Я пішов у Старосілля після вбивства Науменка, – згадував пізніше академік. – У цей час психологія була пригніченою» [6, с. 24]. В.І. Вернадський чекав приходу Добровольчої армії, з перемогою якої він, як і його друзі й соратники з кадетської партії, пов'язували відродження Росії – хто єдиної-неділимої, а хто – монархії.

На Дніпровській біологічній станції у Старосіллі Володимир Іванович отримав можливість продовжити дослідження та кількісні вимірювання живої речовини і повністю віддався цій справі. Як стверджує дослідник Віктор Даниленко, зберігся рукопис академіка під назвою «Об участии живого вещества в создании почв», датований липнем 1919 р. [46, с. 305].

Цікавим було повсякдення ученого-дослідника під час перебування на біологічній станції. Вони розташувалися в хаті лісничого, донька якого – Н. Сіверцева – вела все господарство станції, доглядала й годувала гостей. В.І. Вернадський, Ніночка й С. Кушакевич купували хліб, інколи борошно, молоко в навколишніх селах, пригощали селян невеликою кількістю спирту із запасу станції. Збирали гриби, приносили харчі з Києва. Як розповідав у

своїх спогадах учень і друг академіка Микола Холодний, «жили тісною і дружною родиною, вели спільне господарство. Володимир Іванович мужньо терпів з нами всі злигодні, викликані громадянською війною в Україні, мирився з незручностями життя і роботи на біологічній станції. Володимир Іванович, траплялося, писав, влаштувавшись просто неба в лісі, де розмістилася біологічна станція, і не звертав уваги на комарів та мурах. Усі, хто знав ученого, згадують його простоту, невибагливість до побутових умов і титанічну працездатність» [46, с. 306].

Перебуваючи на станції, В.І. Вернадський вів змістовні наукові бесіди з С. Кушакевичем на різноманітні теми біології, філософії, повсякденного життя. Саме С. Кушакевич розповів В. Вернадському про гени та про роботи Прейєра з питання сталості кількості життя. А сам Вернадський із теплотою відгукувався про час свого перебування у Старосіллі.

Повернувся В.І. Вернадський до Києва тільки через день після вступу до міста частин Добровольчої армії А. Денікіна. Її адміністрація відмовила Українській Академії в державній підтримці. Тими днями академік отримав від сина Георгія листа з Криму. З приводу УАН Георгій писав, відображаючи погляд більшості кримських росіян-інтелігентів і політичних діячів. «У тому вигляді, як вона була до цих пір, вона продовжувати своє існування не зможе... Як приватне підприємство вона може існувати, але, звичайно, коштів не вистачить. Але, мені здається, можуть бути шанси, що вона зможе існувати як Південноросійська Академія, звичайно, з діловодством російською мовою» [46, с. 306].

Отже, керівництво В.І. Вернадського академією наук відбувалося і в умовах «диктатури пролетаріату». За час перебування у Києві більшовиків, в академії остаточно склалася досить розгалужена структура активно працюючих установ, кількість яких сягнула ледь не половини запланованих у першому академічному статуті. Протягом 1919 р. в Академії працювали 28 дійсних членів, щоправда, керівництво нею та її установами лягло на плечі 14 академіків на чолі з президентом В.І. Вернадським, неодмінним секретарем

А. Кримським та головою Правління П. Тутковським. Під безпосереднім головуванням В.І. Вернадського відбувалися десятки засідання Спільного зібрання, на яких були розглянуті сотні питань різного характеру, переважно організаційних. При Академії продовжили організовуватися й почали працювати 26 науково-дослідних кафедр, 15 комісій, кілька комітетів, зоологічний кабінет, Всенародна бібліотека України, три інститути, включно з Інститутом демографії та Інститутом технічної механіки. Їх обслуговували 140 наукових спів робітників.

3.3. Боротьба за збереження УАН під час білогвардійського правління

8 вересня на Спільному зібранні, визнаному секретарем А. Кримським недійсним, «бо Денікінська влада скасувала Академію», академіки вирішили відрядити Б. Кістяківського та С. Тимошенка делегатами в Таганрог і Ростов до уряду генерала Денікіна в справах Академії наук. За потреби делегатом мав поїхати ще і голова-президент Академії В. Вернадський [24, с. 66].

Вчений вирішив також їхати до Ростова й використати особисті зв’язки серед кадетів, які складали верхівку цивільної частини апарату управління диктатури Денікіна, та особистий авторитет для збереження Української академії наук і зміни всього політичного курсу білогвардійського режиму щодо української державності й українського національного руху. Дорогою до тодішньої столиці «держави» генерала Денікіна В.І. Вернадський наполегливо збирав інформацію про реальне становище місцевого населення і Добровольчої армії, про ставлення різних верств української та російської громадськості до політики нового режиму, щоб використати її в майбутніх переговорах [46, с. 307].

До Харкова видатний учений дістався товарним вагоном, який належав, за тодішньою традицією денікінського війська, командирові панцирного поїзда «Генерал Корнілов» Симону Виноградову для його власних потреб. Дорогою С. Виноградов розповів В. Вернадському багато

цікавого про стан і настрої Добровольчої армії, переконавши вченого в неминучості успіху білого наступу на Москву, але тільки навесні наступного року. Вдалося поговорити і про ставлення добровольців і самого С. Виноградова до українського питання.

Під час зупинки потяга в Полтаві В.І. Вернадський встиг відвідати родичів дружини, друзів і кращих знайомих [31, с. 5]. З Полтави вчений виїхав з твердим переконанням, що «настрій у Полтаві не дуже важний у зв'язку з українським питанням. Інтелігентські на строї залишилися попередні. Навчилися дуже мало... Вражаюче малі знання російського суспільства – поверхові спостереження, прагнення до безправомірного більшовизму, декларацiям Денікіна і Колчака не надають значення» [6, с. 138].

Вранці наступного дня приїхали до Харкова, де довелося затриматися більше ніж на добу, бо всі наявні на станції потяги були спрямовані до захопленого тими днями добровольцями Курська. Академік скористався затримкою, щоб зустрітися з Д. Багалієм, який перебував у Харкові, хворів і психологічно важко переносив поразки українського визвольного руху. Він розповів про активну матеріальну допомогу харківських кооперативів, які раніше не відзначалися українофільськими настроями, українським громадським і культурним установам та організаціям. В.І. Вернадського здивувало незвичне розшарування в настроях сільського і міського населення: ненависть до радянських надзвичайних комісій та катів-чекістів сусідствувала з прихильністю до ідеалів більшовизму. Однак над усім цим стояло стійке зростання антисемітських настроїв [71, с. 200].

Виїхати з регіональної столиці України вдалося тільки близько півдня 21 вересня. Через дві доби приїхали до Ростова.

В.І. Вернадський найперше розшукав впливового у правлячих колах П. Новогородцева, який вразив і засмутив президента Української Академії звісткою, що денікінські урядовці вже повідомили офіційно денікінську адміністрацію в Києві про визнання режимом місцевої Академії наук

неіснуючою й запропонували здати все майно Академії на збереження В.І. Вернадському як російському академікові. П. Новгородцев також розповів, що в Ростові при владі всі ті, кого вчений знає особисто, що власне частина цих урядовців не проти створених у Києві наукових установ і схиляються до збереження їх під фірмою приватного наукового товариства «Київська академія наук», яке може розраховувати на державну субсидію з перспективою перетворення на державну Київську академію наук. Інша група урядовців виступала за тимчасове існування Академії наук як відділення Петроградської Академії, тим більше, що остання перебувала в радянській зоні контролю.

В.І. Вернадський був рішуче налаштований проти обох варіантів, але вирішив промовчати, бо розраховував спочатку зустрітися та узгодити позиції з С. Тимошенком.

Наступного дня голова Академії відвідав керівника відомства народної освіти Особливої наради при Денікіні І. Малініна, від ставлення якого значною мірою залежав успіх справи збереження УАН. І. Малінін рішуче виступив проти визнання державного статусу Академії, хоча остаточного рішення питання ще не мав і згодився прийняти вченого 25 вересня [46, с. 308].

Тут же В.І. Вернадському зустрівся С. Тимошенко, який з Б. Кістяківським приїхали раніше. Степан Прокопович розповів, що спочатку П. Новгородцев та І. Малінін прийняли делегатів більш ніж прохолодно. Б. Кістяківський розгубився і заходився скрізь виправдовуватися й незграбно доводити свою прихильність російській політиці. І тільки з часом ставлення урядовців до справи Академії пом’якшало [71, с. 201].

У руслі боротьби за Академію вчений за короткий час встиг обговорити найгостріші проблеми українського питання з головою Союзу міст при Добровольчій армії, кадетом П. Юреньовим, С. Паніною та деякими іншими впливовими кадетами при Добровольчій армії. Особливо емоційною була розмова з П. Юреньовим, переконаним великоруським шовіністом, який

цілком щиро і переконано захищав відомий денікінський наказ про українство, українську мову й українську освіту та вважав увесь український рух – австро-німецьким утриманцем. Врешті-решт В.І. Вернадський довів свого співрозмовника ледь не до сліз.

С. Паніна та П. Новгородцев поставилися до поглядів вченого з більшим розумінням і толерантністю. Зрештою він зрозумів, що доведеться спеціально виступати на ЦК партії кадетів з розгорнутим роз'ясненням імовірних трагічних для Білого руху наслідків шовіністичної великодержавницької політики по відношенню до українців.

Вранці 25 вересня В.І. Вернадський і С. Тимошенко зустрілися з П. Новгородцевим у справі Академії. Їм вдалося схилити останнього до своїх принципових пропозицій. Але П. Новгородцев попередив, що у справі визнання дійсності обраних у Києві академіків, особливо Д. Багалія, будуть серйозні проблеми. Володимир Іванович з С. Тимошенком твердо стояли на обов'язковості визнання прав усіх уже обраних академіків.

Обидва українські академіки рішуче наполягали перед П. Новородцевим і І. Малініним на неприйнятності варіанта з вченим товариством «Київська академія наук» на урядових субсидіях, лякаючи тим, що: «1)… будуть субсидії інші, які збільшать український відділ, і вигідніше прийняти в такому випадку субсидію від кооперативів, яка відірве від російської культури, збереже лише власне українську частину; 2) при цьому Академія наук як така закриється, і буде скандал, яким скористаються в європейському масштабі; 3) можливе виникнення за кордоном... Академії українсько-німецької чи українсько-польської» [46, с. 309]. Якщо ж зберегти незалежну Київську академію наук як державну, вважали вчені, то: «1) зв'язок української культури з російською, їх спільна робота продовжується, зникає можливість створення поряд такої ж потужної іншої організації, присвяченої українознавству, 2) зберігається необхідний центр наукової роботи, який окупить себе швидко, 3) створюється великий центр російської культури» [6, с. 144].

І. Малініна значною мірою вдалося переконати, і він навіть мав намір того ж дня зустрітися з цього приводу із самим Денікіним. Своєю чергою В. Вернадський з С. Тимошенком погодилися взяти на себе написання проекту відповідного законопроекту у випадку згоди диктатора.

Дійсно, І. Малінін того вечора серед інших питань доповів Денікіну справу Української Академії. Диктатора не переконали докази В. Вернадського і С. Тимошенка в інтерпретації І. Малініна, і він запропонував останньому винести це питання того ж вечора на розгляд Особливої наради. Але П. Новгородцев у останній момент відмовив І. Малініна від цього через побоювання, що така слизька й суперечлива справа без попередньої підготовки може бути з великою вірогідністю провалена великодержавницькою більшістю Наради. Того вечора П. Новгородцев встиг переговорити з дуже впливовим урядовцем Олександром Кривошеїним, а В.І. Вернадський з С. Тимошенком написали новий тимчасовий статут Академії, який складався з 14-ти параграфів [71, с. 202].

О. Кривошеїн спочатку опирався створенню Київської академії наук і наполягав на єдиній Російській академії наук як одній із засад збереження й утвердження єдиної й неділимої Росії. Але зрештою П. Новгородцеву, принаймні так йому здалося, вдалося переконати урядовця в безпечності створення Російської академії і в Києві, і в Москві.

Наступного дня П. Новгородцев взявся захищати новий варіант академічного статуту перед тодішнім заступником Денікіна в цивільних справах А. Драгомировим, у якого він був з І. Малініним. А. Драгомиров, який тими днями отримав направлення на посаду головноначальствуючого створюваної тоді Київської області, обіцяв повернутися до цього питання під час зустрічі з В. Вернадським у Києві, хоча, як згодом з’ясувалося, збирався послідовно провести в життя ідею консервації майна Академії й фактичної її заборони [46, с. 310].

Поки В. Вернадський з С. Тимошенком відстоювали інтереси Академії та академіків у Ростові, Б. Кістяківський повернувся до Києва і 26 вересня доповідав Спільному зібранню про рішення уряду А. Денікіна, якого ще фактично не відбулося: «Українська академія може існувати й далі, навіть з грошовою державною допомогою, але тимчасово вона мала б бути установою приватною, а не державною» [56, с. 85]. Спільне зібрання на це встановило, що Академія наук, безумовно, має бути державною установою, і висловило надію на те, що інші члени делегації на чолі з В.І. Вернадським до ведуть цю справу до кінця.

Час спливав у турботах про справи Академії. Велика розмова про Академію відбулася у В.І. Вернадського з тодішнім головою ЦК партії кадетів П. Долгоруковим, який був проти повної ліквідації Академії, але і проти її легітимізації [46, с. 311].

Надзвичайні психічні навантаження і повне або переважне нерозуміння важливості для Росії збереження справи розуму і серця В.І. Вернадського викликали в нього несподівану реакцію: «Не знаю, що зі мною зробилося. Я так яскраво і глибоко відчуваю самодостатнє значення своєї роботи наукової, що вперше можу говорити про це як не про свою справу, а як про таку, яка може виправдовувати відхід від участі в подіях дня. Мені здається, що і з національного погляду це найбільше, що я можу дати. Серед зоологічних українських і великоруських інстинктів хочеться піти у щось таке вічне, яке стоїть вище цього і з чим я стикаюся в тій творчій науковій роботі, якою живу ці місяці» [6, с. 147].

Під тиском аргументів П. Новгородцева вчений дещо поступився у питанні щодо складу академіків: додати до вже обраних, переважно україномільських членів якусь кількість інших. Почав він також схилятися до відкриття Російської Академії, але за умови пристосування її до потреб Півдня Росії і вивчення українського народу й України, що обіцяли матеріально підтримати впливові підприємці та науково-технічна інтелігенція регіону. Учений склав доповідну записку про справу Академії на

ім’я А. Денікіна. 29 вересня він прочитав її П. Новгородцеву, І. Малініну, Ф. Тарановському й С. Тимошенку, які схвалили документ загалом. У записці вказувалося, що за 9 місяців важкої роботи вдалося створити життєздатну наукову установу, яка призначена не тільки для досягнення культурного відродження України а й для вирішення загальнолюдських і державних потреб, серед яких вбачалася відбудова національного господарства й державної могутності Росії. В.І. Вернадський запропонував назвати Академію «Київською академією наук» і приклав до записки проект її тимчасового статуту, котрий практично збігався з уже чинним статутом Академії й обмежував лише кількість наукових тем і напрямів, що мали розроблятися в ній [71, с. 203].

Наступного дня доповідну записку було передано до канцелярії Денікіна. І. Малінін прийняв В. Вернадського й повідомив, що пропозиції та аргументи вченого щодо стану й перспектив українського руху і питання прийняті до уваги членами Особливої наради, які мають намір встановити реальний потенціал руху перед тим, як відкрити йому вільний розвиток у сфері приватної освіти. Але навіть у випадку ґрунтовності українського руху денікінські урядовці будуть керуватися законом 1914 р. про фінансову допомогу громадських організацій і місцевого самоврядування навчальним закладам. Тобто, міста і земства не матимуть права фінансово підтримувати навіть приватні українські навчальні заклади, а право таке матимуть тільки сільські й волосні громади та, ймовірно, кооперативи [58, с. 11].

Безперервно наштовхуючись у Ростові на недовіру, зневагу, а то й напівприховану ворожнечу до українського культурницького руху, В.І. Вернадський був надзвичайно знервований. У такому стані він відбув увечері 30 вересня аудієнцію в справах Академії у диктатора Півдня Росії генерала А. Денікіна [88, с. 3].

Заздалегідь негативно налаштований А. Денікін вислухав аргументи президента Академії, серед яких несподіваним для нього виявився той, що в деяких країнах існує по кілька наукових академій. Своєю чергою генерал

підкреслив, що від контррозвідки надходять негативні матеріали про Академію в Києві, і досить відверто демонстрував своє небажання приймати чітке та однозначне рішення з цього питання. Наприкінці розмови він пообіцяв розглянути проблему Академії наступного дня і потому повідомити своє рішення вченому [46, с. 312].

Наступного ранку В.І. Вернадський знову кидається до П. Новгородцева, І. Малініна та інших у намаганні ще раз узгодити спільний погляд на статус Академії та в черговий раз налаштувати їх на її захист. За наполегливою порадою одного з урядовців В.І. Вернадський відвідав лідера правих консерваторів в Особливій нараді, уродженця Харкова Н. Савича й вийшов від нього з розумінням дуже малої його зацікавленості в цій справі, але з обіцянкою не виступати проти проекту реорганізації й збереження Академії [46, с. 313].

І все ж, незважаючи на всі свої відчайдушні зусилля й, здавалося, більш-менш сприятливі настрої вищих денікінських урядовців, В.І. Вернадський очікував результатів засідання Особливої нарада більш ніж песимістично, але вже досить спокійно, знесилений з відчуттям, що зроблено все, що було можливе за тих обставин. Тими годинами на засіданні Особливої наради П. Новгородцев давав останній бій найбільш послідовним противникам ідеї збереження Академії наук у Києві. Наприкінці засідання виступив диктатор і поставив на обговорення доповідну записку В.І. Вернадського, зауваживши, що деякі докази автора заслуговують на увагу Потім І. Малінін захищав необхідність створення нової Академії, а П. Новгородцев, рішуче заперечивши Українську Академію, однозначно виступив за створення Російської Академії в Києві із залученням до неї всіх українських наукових сил, щоб не допустити створення українського наукового центру за кордоном. Його підтримала частина учасників наради. Нарешті, вирішили затвердити спеціальний комітет для збереження майна Української Академії й підтримки вже розпочатих наукових робіт, далі – опитати всі університети півдня Росії щодо доцільності створення нової

Академії і, за позитивного голосування, переробити статут Академії. При цьому однозначно вирішено, що перезатверджено на посаді академіків буде далеко не всіх з обраних протягом 1918-1919 рр., але гроші на утримання науковців будуть виділені негайно. За виконання рішення Наради повинен був відповідати професор Іоникій Малиновський.

Дізнавшись про рішення Наради, В.І. Вернадський зробив невтішний для себе висновок: «Для мене ясно, що раз не буде затверджений весь склад, то я не можу ввійти до Академії» [6, с. 163]. Однак він вирішив боротися до останньої можливості, разом з С. Тимошенком склав пропозиції щодо Київської академії наук і приніс їх до І. Малиновського й П. Новгородцева. Там В.І. Вернадський запропонував опитати університети в Харкові, Києві, Одесі, Ростові й Сімферополі про кандидатів в академіки, маючи на меті зробити спробу врятувати вже чинних академіків і зацікавити керівництво університетів у збереженні самої Академії [46, с. 314].

Зрозумівши неможливість внесення принципових змін до прийнятих напередодні рішень, академіки-делегати почали збиратися до Києва. Перед самим їх від'їздом П. Новгородцев і Є. Спекторський таки наполягли, щоб В.І. Вернадський очолив комітет для збереження майна Академії.

4 жовтня академіки зустрілися у вагоні першого класу потягу, який полишив Ростов і віз їх до Харкова. Під час зупинки в Полтаві 5 жовтня В.І. Вернадський, звичайно, не міг втратити нагоди побачитися з полтавським губернатором Г. Старицьким. Той також скаржився на неспокій на селі, поширення серед селян української агітації та організації, був у жаху від злочинних дій білогвардійської контррозвідки та від масових порушень законів тиловими частинами армії, які грабували населення через відсутність правильної організації інтендантства.

Нові безпосередні враження від повсякденного народного життя, отримувані під час подорожі до Києва, відродили в душі В.І. Вернадського потяг до захисту перед керівниками білої диктатури інтересів українства в тому їх вигляді, як це бачив і усвідомлював він сам. Обмірковуючи почуте в

Полтаві, вчений дійшов висновку: «У мене таке відчуття, що я повинен подати записку Денікіну, копію Драгомирову й Малініну з українського питання головним чином у зв'язку з небезпекою випустити з державних рук народну освіту» [6, с. 168].

Тим часом організована робота в Академії майже завмерла. Продовжували працювати лише деякі комісії без надії на платню. За відсутності В.І. Вернадського фактичне управління справами Академії зосередилося в руках А. Кримського, який за допомогою деяких академіків намагався відшукати джерела фінансування академічної роботи. Нарешті, вдалося вмовити провід Українського товариства шкільної освіти та Товариства допомоги науці та літературі надати Академії фінансову допомогу в розмірі 500 тис. крб. Академія отримала з них лише 200 тис. крб., але й вони були явно не зайві при тодішньому безгрошів'ї [46, с. 315].

Невдовзі після повернення академіків з Ростова відділ законів Особливої наради повідомив останніх у Києві: «Для завідування й охорони майна колишньої Української академії наук заснувати Тимчасовий комітет по керуванню справами У складі голови і двох членів зі складу колишніх академіків» [56, с. 85]. До Тимчасового комітету ввійшли В.І. Вернадський, С. Тимошенко, О. Левицький.

14 жовтня 1919 р. вранці над денікінським Києвом пролунали перші гарматні постріли. Ніхто не знав, що відбувається, але особливого хвилювання серед киян ще не було. У неділю, 19 жовтня, до Києва увірвалися більшовики й дійшли до центра міста. Червоноармійці з'явилися на вулиці Тарасівській, неподалік будинку, де мешкала родина Вернадських. В.І. Вернадський тим часом був уже в Дарниці, куди стікалися потоки біженців з правого берега. Тут під час розмови із професором Василем Зеньківським, міністром сповідань в уряді гетьмана України П. Скоропадського, в нього виникла ідея видання поміркованого проукраїнського громадсько-політичного збірника на противагу реакційному південноруському «Киевлянину» Василя Шульгіна.

Більшовицька хвиля стрімко накотила на місто і так же стрімко відхлинула назад, за Тетерів.

Через тиждень, 27 жовтня, в Києві поширилася серед населення паніка через звістки про успіхи повстанської армії Нестора Махна та навальний наступ Червоної армії. 28 жовтня В.І. Вернадський був на прийомі у А. Драгомирова у справах Академії. Розмова була важкою й малоприємною для обох, але важливою для найближчого майбутнього академічних установ і співробітників. Головноначальствуючий почав з того, що коли він від'їжджав з Ростова, то ніякої розмови про продовження наукової роботи Академії не було. А. Денікін орієнтував його лише на збереження майна Академії до визначення університетів щодо відкриття в Києві філії Російської академії наук для вивчення того, що не можна вивчати поза місцевістю. А про нове рішення Особливої наради офіційно нічого не знає і тому пропонував академіку тільки кошти для підтримання роботи Комісії. В.І. Вернадський рішуче заперечував і таки домігся права внести приблизний кошторис, у рахунок якого негайно видадуть 150-200 тис. крб. Питання про мову публікацій Академії А. Драгомиров вирішив по-військовому: будь-які публікації за існуючих обставин не є своєчасними [46, с. 316].

Від начальника області президент Академії вийшов з переконанням, що А. Драгомиров бажає сильно обмежити права й розпорядження Комісії та обмежити наукові роботи: «Мені здається, що всі спроби мої відстояти зараз роботу Академії закінчаться крахом, і в тій чи іншій формі мені доведеться піти на розрив. Але з другого боку – хто знає майбутнє?» [6, с. 175].

Протягом цих тривожних і важких тижнів вчений самовіддано заглиблювався у роботу над живою речовиною, котра майже щоденно ставила перед ним нові й нові загадки. Наприкінці жовтня її час від часу доводилося переривати через «малоцікаві й нудні» нескінченні клопоти навколо будинку пансіону Левашової.

Більше радості дало академіку Спільне зібрання 29 жовтня про результати роботи і Відділення Академії. Під його враженням вчений

оптимістично зазначає у щоденнику: «Зрозуміла величезна наукова робота – чи вдасться зробити це зрозумілим іншим. Не вірять і відмахуються, не бажаючи знати праці українців у цій галузі. Мені іноді здається, що зараз багато залежить від волі людей, і якщо воля українців буде твердою – а я в цьому впевнений – не можна буде зупинитися там, де зупинилися» [6, с. 174].

Усі тодішні академічні засідання, на яких головував В.І. Вернадський, він проводив дуже дипломатично: власне засідання вів російською мовою, але коли хтось промовляв українською – відповідав нею ж. А тим часом свідомість його була наповнена думками про Петроград, куди його тягло все більше і більше під впливом пануючих у Києві холоду, руйнувань, дорожнечі та неможливості виїхати з міста в більш безпечні місця. До того ж майже під стінами Києва понад місяць стояли голодні і злі частини червоноармійців, котрим надзвичайно симпатизували мешканці міських околиць. А з інших територій України надходили звістки про масові повстання проти денікінської диктатури.

На початку листопада засідання Комісії у справах Академії проходили ледь не щодня, інколи збігаючись із засіданнями Комісії з вивчення продуктивних сил України. Окрім дійсно продуктивних результатів для науки, такі часті засідання мали й іншу, більш побутову причину: у приміщеннях засідань отоплювали, тому вчені рятувалися від холоду на роботі [46, с. 317].

Поразки Добровольчої армії дедалі більше переконували В.І. Вернадського в неможливості перебратися для роботи до Петрограда. Він частіше задумується над тим, що робити далі.

Однак ані побутові негаразди, ані академічні клопоти, ані партійна діяльність не могли відвернути вченого від роботи над живою речовиною. Щоправда, цілий день присвятити дослідженням вдавалося надзвичайно рідко. І такі дні були справжнім святом для нього. А робота ця потребувала дедалі більшої віддачі та уваги: «Іноді мені здається, що вся ця робота дуже мало дає в результатах і що я не справляюся з тим її розмахом, який даю в

ній. Знаходжу нові й нові прогалини і переконуюся в помилковій оцінці зробленого до мене» [6, с. 174].

До середини листопада Академія наук трималася, за свідченням А. Кримського, переважно зусиллями й роботою науковців – свідомих українців. За спогадами академіка К. Воблого, «денікінці зачинили Спільне зібрання академіків, але не здогадалися позачиняти комісії. Люди без надії на платню й чиюсь грошову підтримку, щиро працювали. На допомогу їм прийшло українське громадянство. Воно вносило складки до просвітніх українських установ, таких як «Товариство Шкільної освіти» та «Товариство допомоги науці та літературі»... На УАН (від товариств) асигновано було тимчасово 500 тис. крб. Сума ця тоді була невелика, до того ж було з неї видано тільки 200 тис. крб., та для УАН надто цінним і підбадьорюючим був сам той факт, що свою Академію українське громадянство щиро цінує і не дасть її знищити» [46, с. 161-162]. 15 листопада на засіданні Комісії Академії розподіляли 250 тис. крб., які, нарешті, прийшли від Особливої наради при головкомі А. Денікіні.

Тим часом з Ростова надійшов виклик В.І. Вернадському. Спільне зібрання Академії доручило йому, М. Василенку й ректору Українського державного університету Ф. Сушицькому домогтися збереження за УАН статусу державної установи. З глибокою тривогою в душі збирався академік до нової подорожі на південь. У Києві він полишав одне з найголовніших дітищ свого життя – Українську академію наук. І як виявилося – назавжди [46, с. 318].

Після захоплення Києва Червоною армією 16 грудня 1919 р. Академії наук було повернуто статус державної установи. З цього моменту відновилися регулярні засідання Спільного зібрання, Правління та Відділів УАН. 19 грудня відбулося надзвичайне засідання Спільного зібрання. Академіки розглянули питання про керівництво Академії у зв’язку з відсутністю В.І. Вернадського. Заступником голови-президента було обрано О. Левицького на час, доки не проясниться ситуація з В.І. Вернадським або

до нових виборів президента. Голова Правління П. Тутковський доповів про скрутне становище членів і співробітників УАН, які за часів денікінщини протягом трьох місяців не отримували платні. Було ухвалено негайно виплатити всім гроші за жовтень, листопад і грудень зі спеціальних фондів Академії [36, с. 357].

У ці складні й важкі часи В.І. Вернадський продовжив роботу з живою речовиною. У листопаді-грудні 1919 р. брав участь в експедиції, яка здійснювала дослідження Азовського моря та Кубані. Але вже так до керівництва УАН він більше й не повернувся [46, с. 319-320].

Отже, боротьба за збереження УАН під час білогвардійського правління були дуже складними для її президента. Завершальні місяці головування В.І. Вернадського в Академії були окреслені значними фінансовими труднощами через відсутність підтримки її діяльності з боку денікінського режиму. Основні зусилля ученого були спрямовані на те, щоб добитися у нового правління розуміння необхідності збереження статусу державної установи для Академії. Проте, успіхом ці намагання не увінчалися, й В.І. Вернадський залишив адміністративну роботу в Українській Академії наук, продовжуючи займатись науковими дослідженнями.

Таким чином, академічне наукове «дітище» В.І. Вернадського, яке зробило при ньому перші свої кроки завдяки його організаторським здібностям, продовжувало «крокувати» у науку уже під пильним оком більшовицького режиму.

Натомість учений продовжував торувати власний шлях у науці, керуючись своїми ідеями розвитку людства. Підсумком його багатогранної наукової діяльності можна вважати сформульований ним же принцип: «Людина осягає Світ, коли розуміє своє місце у Світі», де чільне місце займає моральна відповідальність за розвиток біосфери, що може перетворитися у ноосферу під впливом певних факторів, насамперед, за умови дотримання кожним членом людської спільноти на Землі нової, екологічної та моральної свідомості.

ВИСНОВКИ

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) – видатний мислитель, основоположник генетичної мінералогії, біогеохімії та радіогеології, автор концепцій біосфери та ноосфери. Він став ідейним натхненником і організатором багатьох науково-дослідницьких та освітніх установ як в Україні, так і за її межами.

Унікальність постаті Вернадського сформувалася завдяки поєднанню кількох важливих складових, що разом створили його як визначного науковця і Людину. Його ерудиція, системність і глибина знань, невичерпна працелюбність, здатність переконувати, твердість поглядів та постійне вдосконалення наукового світогляду дозволили йому об'єднувати талановитих науковців у потужні колективи, що стали основою для реалізації його задумів.

Розробивши вчення про біосферу Землі, та розглядаючи енергетичний зв'язок людини із Землею, що було традиційно притаманно, зокрема, й українському народу, він вірив у розум та волю людини як істоти суспільної, стверджуючи, що під впливом освіченої людини впродовж певного часу біосфера з часом перетворюється у ноосферу – сферу розуму.

Ідеї Вернадського базувалися на передових світових тенденціях розвитку науки та її ролі у розвитку держави. Його інтелект, досвід і авторитет допомогли об'єднати провідних українських вчених та сприяти розвитку науки, освіти і культури в Україні. Попри всі суспільні катаклізми це дозволило створити осередки з потужним і фаховим потенціалом науковців, котрі отримали світову популярність, і репрезентували найкращі здобутки української науки. Основні наукові та організаційні принципи, закладені Вернадським, і сьогодні залишаються стратегічними орієнтирами для розвитку академічної науки в Україні.

Незважаючи на те, що народився Володимир Вернадський та знайшов свій останній спочинок не в Україні, та значна частина його свідомого життя була нерозривно пов’язана з Україною, яку він глибоко досліджував, знав і любив. За своїм походженням він був українцем і завжди цим пишався, а його наукове вчення про живу речовину і біосферу народилося саме в Україні, в полтавських Шишаках.

У суспільному житті Вернадський завжди стояв на принципових позиціях. Він був прихильником вільної думки та демократії, що проявилося в його діяльності під час революційних подій, коли він працював у Тимчасовому уряді.

В.І. Вернадського цілком справедливо можна вважати одним із організаторів українських інституцій вищої освіти і науки в часи Української національної революції. Після приходу до влади у квітні 1918 року гетьмана Скоропадського, В.І. Вернадський очолив кілька важливих комісій, зокрема з організації Академії наук і національної бібліотеки, та з питань вищої школи.

Після підписання Скоропадським у листопаді 1918 року «Закону Української держави про заснування Української Академії наук у м. Києві», він став першим президентом Української академії наук та одразу розпочав втілювати «виношуваний» впродовж тривалого часу план по розбудові української наукової інституції в життя.

Вернадський відіграв ключову роль у формуванні ідейних, наукових і організаційних основ Академії, вбачаючи у ній об’єднання державних наукових установ, що повинні були мати належне забезпечення для успішної наукової діяльності. Створення Академії він пов’язував із піднесенням економіки, науки та культури України, а також з посиленням міжнародної наукової взаємодії. Особливе значення має його робота над створенням першої в світі біогеохімічної лабораторії, яка принесла значні наукові досягнення. Ученому вдалося реалізувати цей проект у важких умовах революційних процесів.

Вернадський розробив проект статуту Академії наук, що в подальшому став основою для інших наукових установ. Принципи, закладені ним у статуті, мали патріотичний, гуманістичний та загальнолюдський характер. В умовах денікінської окупації Києва Вернадський доклав значних зусиль для збереження Академії, яка функціонувала як громадська установа через відсутність державного фінансування.

Організаційні засади Української академії наук стали основою для всіх наукових інституцій, створених на теренах СРСР. Однак після приходу більшовиків ситуація в Академії значно погіршилась, насамперед у фінансовому та соціальному становищі працівників.

Проте Українська академія наук, утворена в Українській Державі часів гетьманату, не була знищена більшовиками. Після першого захоплення Києва розпочалася складна і суперечлива історія стосунків авторитетної української наукової інтелігенції з владними структурами республіки. Важким був морально-психологічний клімат для науковців, адже чимало із них в подальшому зазнали утисків та репресій з боку радянської влади.

Під час утвердження сталінського режиму наука стала однією із галузей, яка реформувалася відповідно до нового соціального замовлення. Тоталітарний режим не прийняв філософії і світогляду Володимира Вернадського, чимало з його праць були визнані антинауковими, а тому не публікувались. Можливо, через те, що впродовж усього життя вчений відстоював гідність людини, наукову незалежність та позапартійність науки.

Лише з прийняттям незалежності України була відновлена історична справедливість: Національна Академія наук України почала відлік власної історії від листопада 1918 року, разом із своїм першим президентом Володимиром Івановичем Вернадським, відкидаючи твердження офіційної радянської історіографії, яка впродовж тривалого періоду не сприймала дійсний факт утворення Української академії наук за гетьманування П. Скоропадського, натомість активно застосовуючи «більшовицьку» дату заснування Академії, перенесену на 12 лютого 1919 року.

Постать науковця В.І. Вернадського глибоко шанують в Україні як на державному рівні, так і на рівні громад і наукових установ. У 1996 році була заснована українська антарктична станція «Академік Вернадський», яка є відомою у світі за результатами унікальних наукових досліджень.

Наукові інституції, до створення яких активно долучився свого часу В.І. Вернадський як організатор і керівник, продовжують славу науки України крізь призму видатного ученого. Так, з 1988 року Національна бібліотека України у Києві, яка має статус науково-дослідної установи, з гідністю носить ім'я В. Вернадського. За рішенням Президії НАН України заснована премія ім. Володимира Вернадського та створена найвища нагорода НАНУ – Золота медаль ім. В. Вернадського. Для підтримки розвитку грантових проєктів молодих науковців-винахідників, починаючи з 2015 року в Україні відбувається щорічний інженерний конкурс Vernadsky Challenge з призовим фондом у 2 млн гривень.

Символічним поцінуванням постаті науковця В.І. Вернадського стало присвоєння йому почесного звання «Людина Століття» у контексті Всеукраїнського дійства «Людина року» (2000) у номінації: за заслуги перед українською і світовою наукою та людством.

Без сумніву, наукове вчення В.І. Вернадського про ноосферу, яке зробило його ім'я всесвітньо відомим, має слугувати певною настановою членам сучасної людської спільноти в їх діях по відношенню один до одного: особливо це стосується потреби припинення війн як однієї із умов розвитку ноосфери. На жаль, як показав час, у сучасному жорстокому світі воєн ці настанови науковця здебільшого виявились ідеалістичними, що підтверджується жахливими реаліями повномасштабної війни рф проти України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Василенко М.П. До Ради Міністрів Української Держави од Міністра народної освіти та мистецтва: Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі. Київ: Міністерство народної освіти та мистецтва, 1918. 26 с.

2. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921: октябрь 1917 – январь 1920 / М.Ю. Сорокина, С.Н. Киржаев, А.В. Мемелов, В.С. Неаполитанская. Киев: Наукова думка, 1994. 272 с.

3. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921: январь 1920 – март 1921 / сост. С.Н. Киржаев; НАН Украины, Национальная библиотека им. В.И. Вернадского. Киев: Наукова думка, 1997. 327 с.

4. Вернадский В.І. Про заснування Української Академії Наук (З промови В.І. Вернадського на засіданні Комісії для розробки законопроекту про заснування УАН). *Вісник НАН України*. 1998. №11/12. С. 10-12.

5. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т.1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко, (голова), В.А. Смолій, М.В. Багров, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна (заступник голови), В.Ю. Афіані, Г.В. Боряк, В.Ю. Омельчук; Авт.-уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, С.М. Кіржаєв, В.В. Лавров, С.В. Старовойт, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут історії України. Київ: Друкарня НБУВ, 2011. 699 с.

6. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т.1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Вибрані праці / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко, (голова), В.А. Смолій, М.В. Багров, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна (заступник голови), В.Ю. Афіані,

В.Ю. Омельчук; Авт.-уклад.: О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, С.Л. Кигим, І.М. Гавриленко, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, І.І. Мочалов, Н.М. Хоменко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут історії України. Київ: Друкарня НБУВ, 2011. 584 с.

7. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т.2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко, (голова), М.В. Багров, В.А. Смолій, Д.В. Табачник, Г.В. Боряк, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна (заст. гол.), В.Ю. Афіані, В.Ю. Омельчук, І.В. Тункіна, Л.В. Скрипка; Авт.-уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, В.А. Вергунов, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, І.М. Ільїна, М.Ю. Кисельов, С.М. Кіржаєв, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, К.Є. Новохатський, І.Г. Тараканова, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут історії України; РАН. Архів російської академії наук. Київ, 2011. 824 с.

8. Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського. Т.2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), М.В. Багров, В.А. Смолій, Д.В. Табачник, Г.В. Боряк, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна (заст. гол.), В.Ю. Афіані, В.Ю. Омельчук, Л.В. Скрипка, І.В. Тункіна; Авт.-укл.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, О.Д. Василюк, В.А. Вергунов, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, І.М. Ільїна, М.Ю. Кисельов, С.М. Кіржаєв, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, К.Є. Новохатський, І.Г. Тараканова, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського;

Інститут історії України; РАН. Архів російської академії наук. Київ, 2012. 708 с.

9. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т.2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. – Ч. 2: О–Я / Ред. кол. тому: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), М.В. Багров, В.А. Смолій, Д.В. Табачник, Г.В. Боряк, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна (заст. гол.), В.Ю. Афіані, В.Ю. Омельчук, Л.В. Скрипка, І.В. Тункіна; Авт.-уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, В.А. Вергунов, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, І.М. Ільїна, М.Ю. Кисельов, С.М. Кіржаєв, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, К.Є. Новохатський, І.Г. Тараканова, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут історії України; РАН. Архів російської академії наук. Київ, 2012. 692 с.

10. В.І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1: А-І / Авт. та упоряд.: С.М. Кіржаєв, К.Є. Новохатський, Л.М. Яременко, Н.М. Глушенок, Л.І. Завалішина, Н.М. Зубкова, Д.І. Курас, Р.О. Марценюк, І.В. Шарабанова; Ред. кол.: А.Г. Загородній (голова), О.С. Онищенко (заст. голови), Г.В. Боряк, О.І. Дзюба, Г.В. Папакін, В.І. Попик, Л.М. Яременко. НАН України. Комісія НАН України з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського, Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ, 2018. 572 с.

11. В.І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 2: К-Я. Офіційне. Родинне / Авт. та упоряд.: С.М. Кіржаєв, К.Є. Новохатський, Л.М. Яременко, Н.М. Глушенок, Л.І. Завалішина, Н.М. Зубкова, Д.І. Курас, Р.О. Марценюк; Ред. кол.: А.Г. Загородній (голова), О.С. Онищенко (заст. голови), Г.В. Боряк, О.І. Дзюба, Г.В. Папакін, В.І. Попик, Л.М. Яременко. НАН України, Комісія НАН України з наукової спадщини акад. В.І. Вернадського, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ, 2019. 1040 с.

12. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі. Київ: Видання Української Академії наук, 1919. IV, 88, XXXIV с.

13. Історія Академії наук України, 1918-1923: Документи і матеріали. Київ, 1993. 576 с.

14. Перший піврік існування Української академії наук у Київі та начерк її праці до кінця 1919 року. Київ: Видавництво Української академії наук, 1919. 270 с.

15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с.

16. Статут Української Академії наук у Києві. *Державний Вістник*. 1918. № 75. 26 листопада.

17. Статут Української Академії наук у Києві. *Державний Вістник*. 1918. № 76. 28 листопада.

18. Статут і Штати Української Академії наук у Київі. Київ: Видання Української Академії наук, 1919. 22 с.

Монографії, наукові статті

19. Агінська Е. «Я побачу зорю ноосфери…»: до 125-річчя від дня народження. *Знання та праця*. 1988. № 3. С. 6-9.

20. Андрієвич В. Володимир Вернадський: «Сміливо відстоювати свої погляди». *Демократична Україна*. 2006. № 189. С. 9.

21. Апанович О. В.І. Вернадський на Полтавщині. *Радянська освіта*. 1988. 15 березня. С. 4-5.

22. Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія. *Хроніка-2000*. 1999. № 1. С. 22-28.

23. Апанович О. «І любов до України єднала нас: До 125-річчя від дня народження В.І. Вернадського». *Літературна Україна*. 1988. 10 березня. С. 3-6.

24. Апанович О. «Перший президент Української Академії наук». *Наука і культура України*. Київ, 1988. Вип. 22. С. 64-73.

25. Апанович О. «Слухаючи гарну музику...». *Культура і життя*. 1988. 13 березня. С. 12-15.

26. Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського. *Золоті ворота*. 1993. Вип. 3. С. 54-78.

27. Апанович О. Читач – академік Вернадський. *Вітчизна*. 1988. № 3. С. 44-49.

28. Багров М. Академік Володимир Вернадський як дослідник-кримознавець. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2005. № 8. С. 14-19.

29. Баландін Р. «Вернадський: життя, думки, безсмертя». *Валеологія*. 2006. № 19-20. С. 2-3.

30. Баландін Р. Вчитель. Спадщина і спадкоємці Вернадського. *Валеологія*. 2006. № 7-8. С. 2-4.

31. Білокінь С. Для повноти картини. *Розбудова держави*. 1992. С. 57-59.

32. Брюховецький В.С. Еволюція української ідеї в системі поглядів В.І. Вернадського. *Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. Спеціальний випуск*. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1999. С. 56-67.

33. Булгакова Н.В. Громадсько-політична діяльність Володимира Вернадського в період Гетьманату П. Скоропадського. *Гілея: науковий вісник*. 2011. № 51. С. 53-57.

34. Булгакова Н.В. Державна і наукова діяльність В.Вернадського у 1917 році. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iiv/2012_26/195-203.pdf (дата звернення 01.06.2024).

35. Булгакова Н.В. Стосунки В.І. Вернадського та А.Ю. Кримського в світлі життя інтелігенції. *Гілея: науковий вісник*. 2012. № 64. С. 58-63.

36. Варава Т., Вересовська Т. Пропозиції В.І. Вернадського щодо розробки концепції створення Української Академії наук та її структури (1918-1919). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Вип. 3. Київ, 2000. С. 351-357.

37. Варфоломєєва А. В.І. Вернадський: життя видатного академіка. URL: http://www.epochtimes.com.ua/science/persons/v-i-vernadskyy-zhyttya-vydatnogoakademika-101397.html (дата звернення 01.06.2024).

38. Вергунов В.А. Академік В.І. Вернадський – один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр*. 2006. Вип. 26. С. 25-52.

39. В.І. Вернадський. *Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918-1998): путівник*. Київ, 1998. С. 26-28.

40. В.І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин: Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського / Уклад.: Л.В. Бєляєва та ін. Київ, 2003. 260 с.

41. Володимир Вернадський. Учений-природодослідник, організатор і перший президент Української Академії наук. *Золота книга української еліти: інформаційно-іміджевий альманах: у 6-ти т.* Київ, 2001. Т. 1. С. 370-371.

42. Вольвач Ф. В.І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання. *Сучасність*. 2000. № 6. С. 82-89.

43. В.І. Вернадський і Україна: діяльність, оточення, зв'язки, пам'ять: довідник / авт.-упоряд.: С.М. Кіржаєв та ін.; НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2023. 496 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/

44. Герман В. Його називали «пророком атомного віку». *Слово Просвіти*. 2000. № 1. С. 10.

45. Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917-1921 років).

Mappa mundi. зб. наук, праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 122-129.

46. Даниленко В. Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ: Парламентське видавництво, 2019. 512 с.

47. Добров Г.М., Онопрієнко В.І. В.І. Вернадський – організатор науки на Україні. *Вісник АН УРСР*. 1988. № 3. С. 81-92.

48. Дражевська Л. Володимир Іванович Вернадський (1863-1945). *125 років Київської української академічної традиції: Зб. УВАН у США*. Нью-Йорк, 1993. С. 25-36.

49. Дробнохід М. В.І. Вернадський у контексті доби. *Вісник НАН України*. 1999. № 7. С. 60-66.

50. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918-1941. Київ, 1998. 337 с.

51. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.

52. Кигим С. В.І. Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Полтава: Полтавський літератор, 2008. С. 58-64.

53. Коропецький І.С. Що могло вплинути на політичний світогляд Володимира Вернадського? *Сучасність*. 1997. № 10. С. 12-23.

54. Крисаченко В. Цивілізаційна концепція В. Вернадського. *Українознавство*. 2011. № 4. С. 154-159.

55. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної Академії Наук України, 1918-1998. Київ: Фенікс, 2000. 528 с.

56. Матвєєва Л.В., Ковальчук Л.В. Щоб вижила Академія: для чого В.І. Вернадський їздив до Ростова. *Вісник Академії наук України*. 1993. № 2. С. 82-88.

57. Межжерін В. «Ему дано величьем обладать...». *Дзеркало тижня*. 2012. № 21. С. 1, 13.

58. Моргун Ф. Незатребуваний геній Вернадського. *Рідний край*. 1999. № 1. С. 9-11.

59. Національна академія наук України. 1918-2008: до 90-річчя від дня заснування. Київ: Вид-во КММ, 2008. 624 с.

60. Немкович М. Роль Володимира Вернадського у створенні Української Академії наук. *Визвольний шлях*. 2003. № 7. С. 19-34.

61. Онищенко О.С. 85 років Національній академії наук України: історія формування вітчизняної концепції фундаментальної науки. *Вісник НАН України*. 2004. № 1. С. 13-22.

62. Онищенко О.С. В.І. Вернадський та його внесок у заснування та розвиток Національної бібліотеки Української Держави. *Екологічне довкілля та безпека життєдіяльності*. 2003. № 1. С. 34-43.

63. Онищенко О.С., Дубровіна Л.А. Історія заснування Академії: доленосне значення академічної моделі В.І. Вернадського. *Національна академія наук України. 1918-2008: до 90-річчя від дня заснування*. С. 17-32.

64. Онищенко О.С. Роль М.П. Василенка у формуванні концепції та заснуванні Національної бібліотеки Української Держави. *Вісник НАН України*. 2006. № 6. С. 17-25.

65. Павленко Ю.В. Вернадський Володимир Іванович. *Наука та наукознавство*. 2008. № 4. С. 32-34.

66. Перший президент Української Академії наук – Володимир Вернадський. URL: http://www.parafia.org.ua/biblioteka/kultura/shenderovskyj-nehaj-ne-hasne-persha/volodymyr-vernadskyj/ (дата звернення 01.06.2024).

67. Самородов В.М. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Полтава: Полтавський літератор, 2008. 260 с.

68. Самородов В.М. Вшанування В.І. Вернадського у Полтаві. *Український ботанічний журнал*. 2004. Т. 61. № 4. С. 106-109.

69. Славинський М. Лицар істини і краси. *Наука і суспільство*. 1988. № 3. С. 2-7.

70. Ситник К., Багнюк В. Він заснував Академію Наук. До 150-річчя Володимира Вернадського. URL: http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/03/12/117329 (дата звернення 01.06.2024).

71. Ситник К., Бевз Т. «Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений». Київ: Наук, думка, 2017. 368 с.

72. Ситник К. Перший президент Української академії наук (з нагоди 145-річчя від дня народження академіка В.І. Вернадського). *Вісник Національної академії наук України*. 2008. № 3. С. 44-54.

73. Ситник К. Під знаком Вернадського. *Науковий світ*. 2003. № 10. С. 4-7.

74. Ситник К. Пророк, народжений Україною. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 35. С. 6.

75. Ситник К., Шмиговська В. Володимир Вернадський і Академія. Київ: Наукова думка, 2006. 310 с.

76. Ситник К. Творець і перший президент Української Академії наук Володимир Вернадський. *Світогляд*. 2008. № 3 (11). С. 10-17.

77. Сищук О. «Для мене і Україна, і Київ, і Українська Академія дорогі і близькі. Я радію їхньому зростанню...», писав Володимир Вернадський… *Віче*. 2008. № 5-6. С. 52-53.

78. Тома Л. Володимир Вернадський. Харків: «Фоліо», 2012. 121 с.

79. Удовик С. Невідомий Вернадський. *День*. 1999. № 202. С. 6.

80. Українська академія наук створена 85 років тому завдяки зусиллям академіка В. Вернадського. *Наука сьогодні*. 2003. № 42. С. 19-20.

81. Хлистун Ю.З. Заборонений рік: роль В.І. Вернадського в заснуванні Української Академії наук у Києві. *Наука і суспільство*. 1995. № 7-8. С. 29-37.

82. Хорунжий Ю. Володимир Вернадський. *Урядовий кур'єр*. 2000. 13 лютого. С. 2.

83. Храмов Ю. Рання історія Академії наук України: 1918-1921. Київ: Манускрипт, 1993. 245 с.

84. Хурса В. Вернадський у Шишаках: історико-краєзнавчі нариси, дослідження. Полтава; Шишаки, 2008. 240 с.

85. Цебрій В. Академік Вернадський, 1918 рік: «Відбувається відгодовування жадібного чиновника». *Київські Відомості*. 2008. № 13. С. 17.

86. Цебрій В. Несподіваний Вернадський. Полтавський період: роки 1917-1918. *День*. 2002. № 59. С. 5.

87. Шульга О. Нащадок Славного народу: Володимир Вернадський. *Слово Просвіти*. 2008. № 12. С. 11.

88. Юрченко М. Заповіти академіка Вернадського. *Урядовий кур'єр*. 2000. 4 листопада. С. 3.

ДОДАТКИ

Додаток А

В.І. Вернадський у часи президентства в Українській академії наук (фото 1918-1921 рр.)

Джерело: Ситник К., Багнюк В. Він заснував Академію Наук. До 150-річчя Володимира Вернадського.

URL: http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/03/12/117329 (дата звернення 01.06.2024).

Додаток Б

Закон про заснування Української Академії наук в м. Києві

№ 710 від 14.11.1918

Затверджую: Павло Скоропадський
14 листопаду 1918 року
м. Київ

Посвідчив: Державний Секретарь,
Сенатор Сергій Завадський

Ухвалений Радою Міністрів
Закон про заснування
Української Академії наук в м. Києві

1. Ухвалити докладені до цього Статут та штати Української Академії Наук в м. Київі та її установ і закон цей перевести в життя з 1 листопаду 1918 року.

2. З поміж перелічених у Статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюються в біжучому році: Фізичний Інститут, Геодезичний Інститут, Лабораторія для спроб над матеріялами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний Сад, Акліматизаційний Сад, Демографічний Інститут, Інститут для виучування економичної кон'юнктури та народнього господарства України.

3. Академії Наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодатним порядком штати та обрахунок словянської кляси при історично-філольогічному Відділі Академії згідно з приміткою третьою параграфа 6 Статуту Академії.

4. Всі инші установи, які перелічені в Статуті Академії, закладаються в виробленій нею послідовності. При тому їх діяльність зазначається Статутом, що його вона сама затверджує, а штати подаються од Академії на затвердження встановленим порядком.

5. Первісний склад Академії становлять дванадцятеро академіків, що на подання од Міністра Народньої освіти та Мистецтва, призначає Пан Гетьман, по чотири на кожен Відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спромогу негайно приступити до діяльности в Київі. Ці дванадцятеро академиків творять Спільне Зібрання та Відділи Академії Наук.

6. Складені таким способом Спільне зібрання та три Зібрання відділів Академії Наук негайно приступають до обрання з поміж себе Голови-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та всіх инших виборних осіб, показаних Статутом, у порядкові, який зазначено Статутом. Перше Спільне Зібрання Академії та перше Зібрання Відділів скликають найстаріші літами академики, і вони ж на тих Зібраннях головують і подають на затвердження вибраних на них службових осіб Академії, згідно з порядком, показаним у Статуті.

Ці перші Зібрання скликаються тільки для обрання службових осіб.

7. Коли Пан Гетьман затвердить Голову-Президента Академії, її Неодмінного Секретаря та инших виборних службових осіб, котрі показано у Статуті, тоді Спільне Зібрання та Зібрання Відділів уважаються з'організованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в Статуті, приступити до обрання дальших академиків та до вирішення других справ, які підлягають їхньому віданню.

8. Уповноваження обраного таким способом першого Голови-Президента Академії та її Неодмінного Секретаря мають силу аж доти, доки число академиків у Спільному Зібранні не досягне 24 академиків; тоді призначаються нові вибори Голови-Президента та Неодмінного секретаря, згідно з Статутом Академії, на трьохрічча.

Так само, перші Голови Відділів задержують свої уповноваження доти, доки число академиків на Відділах не досягне: на Відділі історично-філольогічних наук семерох академиків; на Відділ Фізично-математичних наук десятерох кадемиків, і на Відділі соціяльних наук семерох академиків.

9. Надати право Академії Наук визначати обрахунковим порядком ті суми, що потрібні кожного року на господарські та організаційні трати, та вносити їх на затвердження встановленим У Статуті порядком, аж доки Академія Наук остаточно з'організується і буде спромога ввести господарські трати в обрахунок.

Джерело: Даниленко В. Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ: Парламентське видавництво, 2019. С. 278-279.

Додаток В

Будівля пансіонату Явдохи Левашової,
де вперше розмістилася Українська академія наук
(точна дата фото невідома)

Джерело: Даниленко В. Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ: Парламентське видавництво, 2019. С. 292.

Додаток Г

Засідання Української академії наук
(точна дата фото невідома)

Джерело: Ситник К., Багнюк В. Він заснував Академію Наук. До 150-річчя Володимира Вернадського.

URL: http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/03/12/117329 (дата звернення 01.06.2024).